

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184449

UNIVERSAL
LIBRARY

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 107.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायचितुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRĪ VALLABHÂCHÂRYÂ,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswami ŚrĪ Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA,

Fasciculus IV.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,
y, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press

BENARES.

1905.

OUP—68—11-1-68—2,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S181.48
V17S
Accession No. P. G. S1725

Author वल्लभाचार्य.

Title श्रीमदणुशास्त्रम् : Fasciculus-4.

This book should be returned on or before the date 1906.
last marked below.

अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाम्नायते । यथा ब्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामा-
कतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र संश-
यः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव, उत ब्रह्मेति । उपक्रमबलीयस्त्वे
जीव, उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवञ्चात्र जगदुत्प-
त्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां स्वत्यसङ्कल्पादिधर्माणां ब्रह्माणि साधने तदस-
म्भवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः । * अधिकरणेत्यादि * एतेनैव
पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्यं त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमा-
हुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ विषयवाक्योपन्यासमुखेनाधिकरणमवतार-
यन्ति । * इदमाम्नायन् इत्यादि * । इदं वाक्यम् । केचन समानप्र-
कारणं वाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः । इदं
च वाक्यं न बृहदारण्यकस्थम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठदर्श-
नादिति । किन्तु वाजिशाल्यायामेवान्यत्र त्रिकं बोध्यम् । भास्कराचा-
र्यादिभिस्तथा कथनात् । तेनात्र प्रसङ्गाऽधिकरणसङ्गतिः । नन्वत्र
पश्चानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः । नच समानप्रकर-
णत्वेनैतदुक्तपक्षस्य स्मरणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषत्वा-
वगत्यऽधिकरणभेदस्यासङ्गत्वं त्वमित्याशङ्कायां संशयाकारमाहुः ।
* तत्र संशय इत्यादि * । तथाच तत्र मनोमयत्वादिविशिष्टः पक्षोऽत्र
तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पू-
र्वपादेऽक्तान्तस्तद्धर्माधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इ-
त्यत आहुः । * उपक्रमेत्यादि * तथाच तत्रोपक्रमस्य बलिष्ठत्वसा-
धनात् संशयनिरासः । प्रकृतं तु तदभावादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासङ्गातविरोधत्वेन बली-

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता सम्भवति तद्बलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रीतपादकमिदं वचनं, फलतो हिरण्यत्वमिति, न त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दविशेषात् ।

यस्त्वस्यात्रापि तौल्याद् वैयर्थ्यं कथं नेत्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । न हि प्रथमावगततामात्रं बलीयस्त्वे तन्त्रम् । किन्तु यत्रोपक्रमादावेकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता सम्भवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न भवति तस्य बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् । तदैकशास्त्र्यादत्राप्युपादेयमतोऽत्र यस्य बलीयस्त्वं तदुपपादनाय प्रणयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रास्मरणात् तत्रास्य प्रणयनम् । प्रकृते तु स्मरणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या पूर्वत्र निवेशासम्भवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । एवमधिकरणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः । न हि स्यात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणार्थम् । छान्दोग्ये, वीण्येव तेषां बीजानीति श्रावणादत्र चतुर्थस्याधिकस्य कथनार्थमाराग्रमात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये वीह्यादिभिश्चतुर्भिर्देष्टान्तरौपाधिकस्य परिमाणस्य प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टान्तबलादवसीयते । आराग्रश्रुतावङ्गुष्ठमात्रपरिमाणस्य बुद्धिगुणेनोक्तत्वात् । नच हिरण्यत्वविरोधः । पूर्वाधिकरणसिद्धेन तत्क्रतुन्यायेनोपासनायां फलतो हिरण्यत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच तथा ब्रह्मोपासनाङ्गीकारेऽपि बाधकाभावेनोपपत्तितौल्यात् संशय एव पर्यवसानं शङ्क्यम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो वीहियवादि-रूपो य आभासो जीवेन स्वात्मतयाऽध्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवद्यत्वात् । अतः साधकबाधकयुक्तिसत्तया संशयनिरासाज्जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पूर्वं पक्ष इत्यर्थः ।

हिरण्यमयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वात् । नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तो लय इति ।

अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वाच्च हिरण्यमयः पुरुषो जीवः ॥५॥



अत्र समादधते * हिरण्यमय इत्यादि * । हिरण्यमयस्यानन्दमयत्वं
तद्वर्माधिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फल-
त्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्यमयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीव-
वाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे तत्क्रतुन्या-
यस्य सिद्धत्वात् तथोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्ये-
ऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः * नापीत्यादि* ।
तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये
पूर्वस्मिन् हिरण्यमयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो
बलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताभ्योक्त्वाऽन्ते वदति । ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतामामोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टि-
तां समानलोकतामामोति य एवं वेदेत्युपनिषदिति । तथाच यदि-
तत्क्रतुन्यायो निवृतः स्याद्विरण्यमयस्य फलत्वं युज्येतापि । न तु तथा ।
न चैतद्विरोधः शङ्क्यः । यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकार-
स्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात् । अन्यथोक्तधृतिविरोधस्य दु-
ष्परिहरत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तो लयानियमे हिरण्यमयस्य फल-
ताया अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो दुर्वार इत्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्या-
पादकतयैकार्थताविघटकत्वेन निर्बलत्वाच्च तदनुरोधादस्य जीव-
वाक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटय-
न्ति * अत इत्यादि * । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् ।
उक्तरीत्या हिरण्यमयशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य
सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवञ्चानाणुत्वबोधकैर्मीमांसादिदृष्टान्तैरन्त-
रात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणस-
ङ्गतिमाक्षिप्योपसंहारबलीयस्त्वेन तन्निवार्य पूर्वोक्तं बलीक्रियत इतीदं
पूर्वाधिकरणस्यैव शेषः ॥ ५ ॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्,
तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन निष्ठनीति । ननु सर्ववेदानां
यन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति । उच्यते ।
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्म, न
प्रमाणान्तरवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुंष्टभ-
क्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रथि-
त्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामव-
क्तव्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वमितवेदोद्गमजनकं स्मृत्वा
तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यान्युक्तवान् स्मृति-
रूपाणि ।

स्मृतेश्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति । * ननु हृदय इत्यादि ।
तथाच श्रुतेः सन्दिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः ।
* अभिमान्येव जीव इति * अभिमानी जीव एवेति याजना । रामा-
नुजादयो भगवन्तं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन वदन्तो गी-
तावाक्यान्येवात्र स्मृतित्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त
इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं विषयवाक्यस्य
स्मृतित्वं व्युत्पादयन्ति । * ननु सर्वेत्यादि * । * शिष्यरूपेणेति *
शिष्यणीयरूपेण । शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नमिति वाक्यात् ।
* निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति * अपरं भवतो जन्मेत्यादिरू-
पात् संशयबोधकवाक्यात् तथेत्यर्थः । * रथित्वेनेत्यादि * । अग्रिम-
कार्यकारणार्थं साहङ्कारताया आवश्यकत्वाद् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वा-
न्न तादृशाय * साहङ्काराय । * तादृशदेशकालयोरिति * दारुणे द्ये
काले चेत्यर्थः । * गुरुरूपतादृशरूपमिति * यो वै वेदाश्च ग्रहिणो-
ति तस्मा इत्यादिश्रुत्युक्तं गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकरूपम् । अत्रा-
ऽयमर्थः । ब्रह्मण औपनिषदस्यैवात्र विचारप्रस्ताषादुपनिषदामेव चि-

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । पुनश्च भगवाँ-
स्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुत्वा, सर्वगुह्यतममि-
त्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वानि-
र्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवार्जुनविज्ञानात्, करिष्ये वच-
नं तवेति ।

स्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृतेर्हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्त-
त्वेऽपि वेदस्य परोक्षवादत्वेन सूरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थ-
बाधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्द-
मध्यमाद्यर्थं तदुपबृंहणभूतनिहामपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रा-
पि, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मध्ये-
दकश्चेति वाक्यादध्यन्तरवाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवाव-
श्यकः । तेषु चांक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति
वैयधिकरण्यशङ्काति तत्परिहारेणोभयसामञ्जस्याय वाक्यानां स्वरू-
पमवश्यं विचारणीयम् । तत्र वक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासङ्गतत्वाद्
वक्तव्यं कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रान-
न्तरूपमिति श्रुत्या रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्धावाराहान्मर्यादाप्रतिपादकं
वेदवक्त्रक्षरात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत उत्तमोऽपि
भगवाँस्तादृशवाक्यान्युक्तवाननः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति ।
एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः । * तत इत्यादि * । वे-
दान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्य-
न्त इत्यर्थः । नन्वेकार्थत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम् । तत्त्विह
न दृश्यते । वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः
प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । * तदधिका-
रेणेति * भक्तिघटितेनाधिकारेण । तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि
सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकार्यर्थं निरूपयति । अत
एव ब्रह्मवाक्येषु सृष्ट्यादिकर्तृत्वमात्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे व-
दति । शरणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च श्रावयतीति तस्याप्यत्रैव
तात्पर्यात्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्तनम-

चकारात् तन्मूलभूतनिःश्वासोऽप्युच्यते । व्यासस्यापि भ-
गवज्ज्ञानांशत्वाददोषः ॥ ६ ॥

उपक्रमबलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता, ग्रीष्मादिरू-
पत्वं च । अतोऽर्भकमल्पकमोको हृदयस्थानं यस्य तस्माद् ग्री-
ष्मादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वा-
त् । पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदये ज्ञातुं शक्यत इति तदा-
यतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

प्यावश्यकमेवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य सौत्रत्वायाहुः । * चकारादि-
स्यादि * । ननु भवत्वत्रैवं, तथापि कचित् कचिद् व्यासचरणैः
पुराणवाक्यान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षाया-
माहुः । * व्यासस्थापीत्यादि * । बुद्धादिधारणाय, * ज्ञानांशत्वा-
दिति * । तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वाच्च
तद्वशेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवसानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
व्योमवच्च ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति * उपक्रमेत्यादि * असञ्जात
विरोधत्वेन तथाऽऽशङ्केत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्यु-
त्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । तथाचेभ्यश्चर्मैविरुद्धस्य जीवश्चर्मस्य
बोधनात् स्मृतिरयोग्यतादोषबुद्धेति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समा-
धानांशं व्याकुर्वन्ति * पूर्वमित्यादि । * तदिति * हृदयम् । तथाच
वृत्तिलाभस्यानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये हृदयान्तमपि वद-
न्ति । यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाभ-

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वम् । भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं व्योमवत् । एवं ब्रीह्यादितुल्यतया यत्प्रातिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वरूपापनाय । यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा इति तथा तद्गुदयाकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्स्वरूपमिति ।

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धि

ज्ञानत्वमित्यत आहुः * निदिध्यासनेत्यादि * । * हिहेतौ । * तदन्तःकरण इति * जीवान्तःकरणे । तथाच मनसैवानुदृष्टव्य इति श्रुतेस्तन्नैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया ज्ञानत्वव्यपदेशोऽतो न स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्वमित्यर्थः । ननु यदि हृदयमेव वृत्तिलाभस्थानं, नेतरत् तदा तस्य व्यापकतापि दुर्घटा । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वादित्यत आहुः । * भक्तौ त्वित्यादि * तथाच साधनविशेषेण बहिरपि निचायनाम्न शब्दस्य नैर्बल्यमित्यर्थः । * द्वितीयं परिहरतीति * ननु मास्तु ज्ञानविरोधस्तथापि परिमाणविरोधस्तु स्यादेवेत्यतो द्वितीयं परिमाणविरोधरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः । व्योमवदिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । उपरवा नाम हविर्धाने खाता बिलविशेषाश्चत्वारः । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवानन्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करोतीति कल्पे विहिताः । तैर्बिलैर्यथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभिव्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्यादिमन्त्रैरध्वर्युयजमानयोः परस्परहस्तग्रहणाय । तथात्र ब्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं चतुर्विधभूतहृदयाकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्वरूपमिति बोधनाय । तैत्तिरीये, अतः परं नान्यदणीयस* हि परात् परं यन्महतो भहान्तमित्येकस्यैव नानापरिमाणभावणात् । तथाच न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानांशं व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः । * पूर्वपक्षेत्यादि * तथाचाधिक्यं

द्धान्तयोराधिष्णोपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण
इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं, तत्र या उपपत्तिस्तयोरनुक्तयोः स्फो-
रणार्थमित्यर्थः । तत्सूचितमर्थमाहुः । * तेनेत्यादि * तत्रेदमुदा-
ह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणापनिषद्याम्नायने । आदित्यो वा
एतन्मण्डलं तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां
लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स
साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूंषि
स यजुषां लोकः सैषा त्रयैव विद्या तपति य एषोऽन्नरादित्ये
हिरण्मयः पुरुष इति । अत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीवो
ब्रह्म वेति । तदूचीजं तु विधेयत्वानिर्देशः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम
आदित्यस्य मण्डलतापकत्वमुक्त्युपसंहारे तत्तापकत्वं त्रय्यामुपसं-
हृतम् । तेनादित्यस्त्रयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमा-
न्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि परममहत्परि-
माणापेक्षयाहपत्वेन तत्र जीवस्यैव मानात् । पुरुषपदेन पूर्वोक्ता-
र्चिर्गतयजुःपुरुषस्यैव व्यपदेशाच्च । नच हिरण्मयत्वविरोधः ।
तस्योपासनाफलत्वायानुवादात् । नचात्रोपासनाबोधकपदाभावा-
न्नैवमिति शङ्क्यम् । अत्रापेक्षितगुणान्तरबोधकं, आदित्यो वै तेज
ओज इत्यव्यवहितोत्तरानुवाकं, य एवं वेदेत्युपसंहारेण तस्या उक्त-
त्वात् । अतो नेदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरं सिद्धमत-
माह । न, निचार्येत्यादि । यथा हृदये निचार्य एवमादित्येऽपि ।
स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुत्यन्तरात् । नच
तत्र जीवो वक्तुं शक्यः । तदग्रे, स य एवंविदित्यादिना विदो जी-
वस्य वेद्याद् भेदेन निर्देशात् । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो
विदुः । एकस्तद्वेदं भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिरिति' स्मृतेश्च ।
एवं त्रय्यामपि, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीति श्रुत्या तदर्थत्वा-
दिति । ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशाज्जीवत्वं तस्येति चेत्तत्राह । व्योम-
वदिति । यथोपरवक्षितेषु प्रादेशमात्रत्वं व्योम्नोऽभिव्यज्यते, तथात्र

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क्यपरिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवाञ्जी-
वन्तु तिष्ठेत् तदा जीवस्यैव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कारस्त-
त्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न । वैशेष्यात् । विशेषस्य
भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशे-
षः । तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे इति जीवस्यैव भोगो, न
ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो,
नानपेक्षित इति । न तु तस्य भोगाभाव एव । अग्रिमाधिकर-
णविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानाम् । तत्त्वमस्यादिवाक्येन
जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्वदेव भाविष्यति ॥ ८ ॥

पुरुषरूपं नथेति न दोषः । ततश्चान्तरादित्ये यः पुरुषो यजुःपुरुषे-
णाभिध्यज्यते स हिरण्मय इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स
ब्रह्मैवेत्यर्थ इति ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ * बाधकमिति * सम्य-
ग् अभिनिवेशेन भोगः सम्भोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा सम्भो-
गः । तयोः प्राप्तिर्जीवतौल्यमापादयतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।
बहुव्रीहिमङ्गाकृत्याहुः । * तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति * । * अग्रिमा-
धिकरणविरोधादिति * अग्रिमाधिकरणविषयवाक्येषु भोगप्रतिपा-
दनात् तदनङ्गीकारे तद्विरोधादित्यर्थः । अपेक्षित एवेत्यादिनियमे
दृष्टान्तमुखेन मानमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचानुमानमेव मान-
मिति भोगप्राप्ताद्यापि न जीवतौल्यापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति जीव-
स्य कुन उभयभोग इत्यत आहुः । * तत्त्वमसीत्यादि * तथाच ब्रह्मभा-
वाभावेन कामकर्मादिषडशगत्वाद् बन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथाच
तद्भावयैव साधनानां विधानामिति भावः । तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यच्च पूर्वाधिकरणोऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चा-
यितेऽपि पुनरस्मिन्नाधिकरणे यथात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चायना-
र्थम् । यथा कौण्डपायिनां सत्रे, मासमग्निहोत्रं जुहोनीत्यग्निहो-
त्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्मयः पुरुष

इति शब्दाभ्यामन्तस्तद्वर्माधिकरणविषयवाक्योक्तद्विरणमयपुरुषाका-
रातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

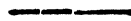
यदत्र शैवः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विसूत्रमङ्गीकृत्य भवि-
नाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टाद्वैतवाद् चानुसृत्य, सर्वे सन्निवर्त्त-
ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाऽथर्वशि-
रोवाक्याभ्यहमेकः प्रथममार्सं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः क-
श्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादीन्पुदाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूप-
त्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदित्यनु-
प्रवेशमेव हेतुत्वेनाह । तदसङ्गतम् । एको ह वै नारायण आसीन्न
ब्रह्मा न ईशान इति महोपनिषदि सृष्टिप्राक्काले ईशानसत्तानिषेधेना-
ऽत्रत्यासिवर्तेतिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यतया, यस्याहं
हृदयादासं स ईशो विदधातु मे, ततो युद्धमवर्तत, नन्दपत्न्या भ-
विष्यसीत्यादिवज्जननार्थस्यैव ग्राह्यत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तिबोध-
कतया, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भवि-
ष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्वेव क्रियास्वन्वयस्य युक्तत्वेन रु-
द्राविनाभावरूपाद्वैतबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं
नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मत्यग्रिमसन्दर्भे विश्वरूपत्वस्य
स्वस्मिन् प्रपञ्चनात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । महोपनिषदुक्तनिषेधेन
सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या बाहस्पदप्रयो-
गाद्बुद्बुरूपेणाविनाभावस्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदि-
ति प्रवेशोक्त्या तत्सिद्धिः शङ्क्या । स प्रसिद्धः परमात्मा अन्तराद-
न्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तदभेददृष्टित्वात् तथेत्यर्थात् । अन्य-
था प्रथमपुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तेरिति । किञ्चाविनाभावरूपाद्वै-
तोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसापेक्षत्वेन, सदेव सौम्येदमग्र
आसीदिति ध्रुनिविरुद्धत्वस्य प्रागेवापपादितत्वेन तदादरस्याप्यस-
ङ्गतत्वमेवेति विक् ।

यदप्यनुपपत्तेस्तु न शरीर इत्यादिकं षट्सूत्रमधिकरणान्तर-
मङ्गीकृत्य बृहन्नारायणोपनिषदो महोपनिषदिति नामान्तरं चाभि-
धाय, तत्रत्ये 'पति विश्वस्यात्मेश्वरः शाश्वतः शिवमच्युतं नारायणं
महाक्षेत्रम्' इत्यादिवाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिर्नारायणो
विश्वपतिश्चादिलक्षणकतया प्रतिपाद्यते? किं वा परमेश्वरः शिवः इति

सन्दिग्ध सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य सहस्रशीर्षादिविधिष्टत्वेन नारा-
यणस्यैवोद्दिष्टतया अभ्यासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशाबित्वरूप-
तल्लिङ्गात् तद्वाचकाच्युतहर्यादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्व-
पतित्वादिलक्ष्यकत्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्त-
माह । अत्र नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः ।
विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः ।
पशूनां पतये वृक्षाणां पतये जगतां पतये नम इत्यादिना शिव एव
परमेश्वरे निखिलभुवनधिपत्यमभ्यस्यते । एको रुद्रो न द्वितीयश्च
तस्थुर्य इमंल्लोकानीयत इतिनीभिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्व-
रत्वं निषिद्ध्यते । विश्वाधिको रुद्रो महर्विरिति विश्वाधिकत्वं त-
स्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिलक्ष्यो नारायणत्मा परमेश्वर
एवेति । अग्रिमसूत्रे च पञ्चकोशप्रतीकाशमित्यादिना नारायणबृह-
यमेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्ध्येयध्यातृभावमाह ॥ शब्द-
विशेषसूत्रे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति समा-
समङ्गीचकार ॥ स्मृतेश्चेति सूत्रे, 'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगे-
श्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमेश्वरम्' इति गीतावा-
क्यम्, 'अहं यथावदाराध्यः कृणोनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः
कृष्णादन्यो मम न विद्यत' इति भारतीयमश्वत्थामानं प्रति शिवव-
चनं च स्मृतिर्वेनोदाजहार । तत्सर्वमसङ्गतमेव । द्वापरादिखलोक-
व्यामोहनाय पाञ्चवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शम्भो ब्र-
ह्मिष्यामि वरं सदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णा-
राध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, गीतोक्तरूपस्याप्यनुगीतोक्त-
रमुत्तुङ्गोपाख्याने 'ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः । शा-
श्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे वयनञ्जय' इत्यारभ्य, 'तद् दृष्ट्वा परमं रूपं
विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमेश्वरम्'
इति पूर्वमर्जुनेनेदानीमुत्तुङ्गेन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत-
एव वैष्णवत्वप्रतिपादनामुत्तुङ्गेनापि, विश्वकर्मजमस्तेऽस्तु यस्य ते
रूपमीदृशमिति निगमनाच्छोपपादनमन्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनु-
गीतायामपि विष्णोरेवेद्वरत्वसिद्ध्या शैवमतानुपष्टम्भकत्वात् ।
नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीस-
मासनिवेशस्याशक्यवचनतया पदभेदपक्षेऽपि, कृपां कृणुगिति सू-

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठबल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओ-



येन सोल्लोपे सुखेन तथो पाठसिद्ध्या पुरुषसूक्त एव सहस्रशीर्ष-
त्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादानतायाः भूयमाणा तथा च, नारायणपरं
ब्रह्मेत्यनेनापि शब्दविशेषेण तदनुपपद्यते । सहस्रशीर्षं देवमित्य-
नुवाके कर्मत्वबोधकद्वितीयाया नारायण एवाध्यासात् नारायणपरं
ब्रह्मेत्यादिप्रथमास्तप्रायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यानेत्यस्य, ध्यानं
नारायणः पर इत्येतत्समभिध्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकनायाः
स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति नेनापि
तन्मतानुपपद्यते । इतः पूर्वस्मिन्ननुवाके, अणोरणीयानिति मन्त्रे
ईशाख्यस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वात्मध्येऽपि,
यो देवानां प्रथममिति मन्त्रे महर्षित्वादिभिर्मुष्यविभूतितया सिद्ध-
त्वाच्च, दहरं विपापमित्युपान्तमन्त्रेऽपि तद्धृदयाकाशस्यैव ग्राह्यत्वा-
त्, 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः । सत्त्वे
च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजां मे मनसा विधीयते' इति
चतुर्थस्कन्धे सतीं प्रति शिववाक्येन, महं ध्यायामि तं विष्णुं पर-
मात्मानमीश्वरमित्यादिना, विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्या पिता-
महेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति शिववाक्येन च तदुपबृ-
हणादपि रुद्रस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया ग्रहस्ते
निपुणतरमुपपादितमित्युपरम्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ पूर्वाधिकरणे परमात्मनः पुरुषहृदय-
देशस्वित्यवधारणे जीववत् सुखदुःखभोगप्राप्तिराशङ्क्य समाप्तौ प-
रिहृता । स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य भोगः सिद्धः स्यात् ।
अतस्तत्साधनायां पोष्यतेनेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषय-
वाक्यमाहुः * कठबल्लीषु पठ्यते इति * द्वितीयबल्लीसमाप्तौ पठ्य-
ते । अत्र शङ्कराचार्यादयोऽस्यामुपनिषद्यग्निजीवपरमात्मनां प्रकृत-
त्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति । तदयुक्तम् । अग्नेः कोटिपात-

दनम् । मृत्युर्यस्योपसेचनम् । क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र
वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं वदन् पच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह ।
तत्र संशयः । किं जीवो, ब्रह्म वेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं स-
र्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम् । सर्वभोक्तृत्वं साधयति ।
ब्रह्मक्षत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो
न भवसेवेति कथं सन्देह इति चेदुच्यते । ओदनापसेचनरूपक-

स्यासङ्गतत्वादित्याशयेनाहुः । * अत्रेत्यादि * ओदनस्य चेतनभो-
ग्यत्वेन तत्समभिव्याहृतयच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्सम-
भिव्याहारेणैव निवृत्तेरग्रेस्तथात्वाज्जीवब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त
इत्यर्थः । नन्वेतस्मिन् विचारे का वा सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां तामा-
हुः । * सच्चिदित्यादि * । तथाच ब्रह्माजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण
इति सम्बन्धपष्ठ्या ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां सङ्गृहीतत्वादुपासने
ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु द्वयोः सिद्धौ तृतीयस्यामृतत्वस्यापि स्मरणात्
प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । नच जन्माद्यधिकणचतुष्टयेन सच्चिदा-
नन्दरूपत्वस्य, तद्धर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव
सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । तद्विषयवा-
क्येषु, ब्रह्मविदिनि, हिरण्मयः पुरुषो हृदयत इति पदात् तत्र तेषां
ज्ञानशेषतया विचारानुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरा-
सायावश्यकत्वात् । नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपविनिग-
मनेति शङ्क्यम् । सर्वे खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः, सत्यसङ्कल्पादिपदै-
श्चिद्रूपताया, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बाधनेन तत्सिद्धेरिति ।
एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽन्यन्तरात्मनित्याधिकरणानिर्देशात्
तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति
न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्यैवान्तिमे सूत्रं भोगस्य स्मारणात् तस्या-
लौकिकत्वनिश्चायनायैतदधिकरणमित्युपोद्धातोऽपि सङ्गतिरित्यपि
बोधितम् । अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते । * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि *

त्वाज्जीवधर्मत्वम् । स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृद-
येऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्था वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्यते ।
अलौकिकसामर्थ्याच्च सन्देहः ।

तत्र निषिद्धत्वाल्लौकिकभोजनवन्निरूप्यमाख्यत्वात् स्थाना-
ज्ञानाच्च कश्चिदुपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवादिर-
क्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मा भगवान् भवितुमर्हति, अक्रि-
ष्टकर्मत्वादिधर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनोपचितमहाप्रभावो
वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अत्रा चराचरग्रहणात् ॥ अत्रा भगवानेव । कुतः । चरा-

*स्थानाज्ञानादिति विवृण्वन्ति । * नहीत्यादि * तथाच पूर्वाधिकर-
णद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाद्-
ज्ञानस्थानकत्वं जीवधर्म एवेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदा-
र्थानां रूपकाज्ञानाभ्यामन्यथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं सन्देह
इत्यत आहुः । * अलौकिकेत्यादि । ननु जीवे कथमलौकिकसामर्थ्य-
सम्भव इत्याकाङ्क्षायां तत्साधयन्त एव पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि *
न हि स्यात् सर्वा भूतानीति श्रुत्या स्वपरप्राणवियोजनरूपाया हि-
साया निषिद्धत्वाद् अत्र च ओदनरूपकेण तस्या लौकिकतौल्यस्य च
सूचनात् तथा । * महादेवादि रित्यादिपदेन रुद्रवतोऽग्नेः संग्रहः ।
महादेवस्य निषिद्धभोक्तृत्वं त्वगस्त्यसंहितायां प्रथमाध्याये तेनैव
पार्ष्वतीं प्रत्युक्तम् । 'भक्त्यार्पयन्ति ये मह्यं तद्यापि पिशितादिकम् ।
उत्पादयन्ति चानन्दं गणेभ्यो वा सुरेश्वरि । तद्यापि मे मदीयाना-
मस्माकं पिशितादिकम् । तृप्तिमुत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनार्पि-
तम्' इति । * तद्विरुद्धधर्मेति * अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत् ।
विरुद्धधर्मवत्त्व उपपत्तिः । * अक्रिष्टेत्यादि * सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो
विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपदादर्शनात् कथमस्य सूत्रस्य तद्विष-
यत्वमिति शङ्कापरिहाराय प्रत्यक्षमपदं चराचरोपलक्षकमिति का-

चरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं
ब्रह्मसत्त्वरूपं कस्याप्यचाल्यम् । तयोरन्ता न जीवो भवितुमर्हति ।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयक-
र्तृत्वान्नायुक्तत्वम् । सर्वत्र विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः

क्षणिकव्याख्यानस्यासङ्गतत्वबोधाय आहुः । * चरमित्यादि *
* अचाल्यमिति * । प्रवाहनित्यत्वाद्चाल्यम् । श्रुतौ चकारद्वयेन
वर्णान्तरस्यापि संग्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण मुक्तियोग्यत्वा-
त् । देवोऽसुरो मनुष्यो वेति वाक्यात् । एवं सति पूर्वोक्तस्यान्ता
जीवो भवितुं नार्हति । अक्षुर्जीवभावे तदात्तानां मोक्षासम्भवात् ।
ननु मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वा-
न्मुख्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न जीवो, न वा परः । बाधकाना-
मुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः । * यत्रेत्यादि * यथा ह्यमात्यो युवराजो
वा राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येऽप्योऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते
तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत उपासनोपचयादिना जातेऽपि
सामर्थ्ये न तस्य तादृशमत्तृत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृशभो-
क्तुर्ब्रह्मत्वे बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः । * अस्मदादी-
त्यादि * तुः शङ्कानिरासे । तथाच यथा सदेव सौम्येदमग्न आसी-
दित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यग्नपदेन कालोपरञ्जनमस्मदा-
दिप्रतिपत्त्यर्थं, तथात्र भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नचात्र निषिद्ध-
त्वं बाधकम् । निषेधस्य जीवेऽपि देहसम्बन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुज्ञा-
परिहारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्ध-
त्वाभावात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् तत्कर्तृत्वमप्ययु-
क्तं स्यात् । तथा सति प्रलय एव न भवेदतस्तत्रैव भोक्तृत्वेऽपि ना-
युक्तत्वम् । नापि स्थानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । * सर्वत्रेत्यादि *
सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, हन्त तिरोसानीति श्रुतेः सृष्टयनन्तरं तिरो-
धानेनाऽज्ञायमानत्वात् प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंस्थाय
स्थानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु स्थानविषयकं परोक्षज्ञानमप्यभिसंस्थायातो

स्थानाज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षापेक्षित्वान्मृत्युसम्बन्धमात्रेण भगवति भोक्तारि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादत्र भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्या-

न दोषः । ननु भवत्वेवं, तथापि क्लिष्टकर्मत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः । * ब्रह्मक्षत्रेत्यादि * । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसम्बन्धे निवृत्तं मुच्यन्ते, न तु सदेहाः । अतो यथा तदुलानां बन्धादिसम्बन्धेनावयवशैथिल्येन विक्लितावौदनत्वं, तथात्र मोक्षापेक्षणां भोक्तारि भगवति प्रवेशार्थं कथञ्चिन्मृत्युसम्बन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौदनत्वम् । यथा कंसादीनां, कुरुपाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं दुरवापमाप, यास्यन्त्यद्दर्शनमलं बलमीमपार्यव्याजाह्वयन हरिणा निलयं तद्दीयमित्यादीनि वाक्यानि । नचैवं मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवः । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनाया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि मुच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति श्रुतेरस्मिन्नेव लयेन तद्धर्मात्मकोऽशनायादिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशतीति तस्योपसेचनत्वमपि युक्तमेव । एवं सिद्धे तेषामौदनापसेचनभावे तद्वृत्त्येनाक्लिष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽनायासेनैव सिद्धम् । दुश्चिकित्स्यव्रणादिव्यापान्नवारकागदङ्गारकृतिष्वस्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुषुप्तिवत्सुखजनकत्वमेव । नानासंसृतिफलशानिबृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकयुक्तीनां सत्त्वादस्मिन् वाक्येऽत्र भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किञ्च । मोक्षापेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राणानामुक्तमणाभावेनान्तःप्रकटं भगवत्येव लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

सुत्रान्तरमवतारयितुं चोद्दयति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः ।

दिश्यत आह ।

प्रकरणञ्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं
व्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्नन्ते, यस्य च ब्रह्म च क्षत्रं चेसा-
ह । अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।
अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

विषयवाक्ये पश्चादिबोधकपदाभावेऽपि चराचरादिपदैर्मृत्युवादिगर्भं
धर्ममाहत्य योगवृत्त्या तानि बोधयित्वा तेषां ग्रहणस्य लिङ्गत्वं च
कल्पयित्वा निर्वन्धनं ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषि-
द्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्ध्यावारोहात् तेन न्यायेन जीव एवात्र ग्रहीतुमु-
चिनः । स चेत् साधारणो न समर्थस्तदा संहारेऽधिकृतो यमो देवता-
रूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्ष-
त्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्ववशे करोतीति युक्तम् । अतोऽस्य
जीववाक्यत्वमेवादरणीयमिति । अत्र सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ॥ प्र-
करणाञ्चेति ॥ जीवप्रश्नान्तरश्रवणानन्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राध-
र्मादिति प्रश्नान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणा-
न्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽतिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम् । तत्र सर्वे वेदा
इति मन्त्रे सङ्क्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य सङ्क्षेपरूपतामुक्त्वा
एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वयं सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसामु-
क्त्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्म-
न्त्रैर्वदन्नन्ते तस्यैवाच्यत्वं मृत्युरेवाह । तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्यु-
र्वाच्यत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमर-
णाभावं न वदेत् । पुराणादिषूभयोरपि जन्यत्वस्मरणात् । यमो यमी
आद्देव इति, तत्राऽपानस्ततो मृत्युरिति । वेदेऽपि न मृत्युरासीद्-
मृतं न तर्हीति । जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तम् । तथाऽऽसीनमन्त्रे,
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञा-
तुल्लेखभावं च न वदेत् । अत इदं मृत्युवादिदेवताभ्यतिरिक्तस्य ब्र-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

ह्यण एव प्रकरणम् । तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्धधर्मा-
धारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमवदत्तथाप्रोक्तविधान्तृत्वस्वरूपमपीति त-
थेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र चात्तृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चायनात् प्रलय-
कर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसङ्गत्योक्त्वा तदसम्भवो निवारितः ।
सर्वे वेदा, एतद्वेत्वाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यमपि
जीवतुल्यभोगाभावार्थं सूचितं ज्ञेयम् ।

माध्वास्तु, स यद्यदेवाऽसृजन तत्तदन्तुमध्रियत सर्वे वा अ-
स्तीति सर्वमदितेरदिति त्वमिति बृहदारण्यकीयाम्निब्राह्मणस्थश्रुतिं
विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानमिधुस्तु, 'य इमं मध्वदं वेदात्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत' इति कठवल्लीष्याम् ।

अन्तृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अन्तृत्वं च प्रलय-
कर्तृत्वमेव सर्वं व्याकुर्वन्ति । तत्तु व्याख्यानं न युक्तम् । अत्र तत्प्र-
सङ्गादर्शनात् । पूर्वाधिकरणाविषयवाक्ये तज्जलानिति विशेषणेन
जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे चोपपादितत्वा-
त् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च ।
अतोऽत्र तद्भिन्नस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमोक्षफलकस्य धर्मान्तरस्यै-
व विचार इत्येव युक्तम् । जिज्ञासासूत्रे सम्बन्धषष्ठ्या उपपादितत्वेन
ज्ञानोपासनयोस्तद्धर्मविचारस्योपयोगिनया आवश्यकत्वादिति । मि-
क्षूदाहृतस्य तु भूतभव्येशानत्वरूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उप-
पादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानवसरपराहतत्वमेव । माध्वादाहने तु
नैवह किञ्चानात्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनाया हि
मृत्युरित्युपक्रमं जिघत्साश्रावणात् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे विजिघत्सो-
ऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि
सन्दिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

शैवस्तु प्रहस्तादेव पराहत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम्
अतः पूर्वोक्तमधुष्णम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे

तस्यैवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्र-
विष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो
ये च त्रिणाचिकेता इति ।

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्म्यवाक्य-
स्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वान्न ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्व-
शेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं

अन्यत्र वास्तु, न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कवारणाय । किञ्च, ये पूर्वाधि-
करणेषु धर्मा उक्तास्तेऽन्तर्वर्तिन उक्ताः । अन्तर्वर्ती च हृद्यन्तःपुरुष
इत्यादिश्रुत्या, अहमित्यादिप्रत्यग्वित्या चान्तर्वर्ती जीवसिद्धः । ब्रह्म तु
व्यापकत्वात् सार्वत्रिकमुदासीनं, न त्वन्तरेष विशेषतः सिद्धम् ।
तथा सति पूर्वाधिकरणेषु यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति,
न ब्रह्मणीति जीवस्विकरणे तत्र तत्साधनाय चेदमधिकरणमुपोद्धात-
सङ्गत्या आरभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्थलकथनपूर्वकं तद्वाक्य-
मुदाहरन्ति * तस्यैवाग्र इत्यादि * । पुरः स्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं
सत्यं सुकृतस्य सम्यक्त्वमवगत्य कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तौ भुञ्जा-
नौ । यज्ञप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत् समुदाये
गौण्या पिबन्नाविति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्छरीरे, गुहां हृदयाका-
शं प्रविष्टौ । गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे
परार्द्धे इति । बाह्यपुरुषस्थानापेक्षया परम उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्ध-
त्वम् । परार्द्धे ब्रह्मणः स्थानम् । तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्र-
ह्मोपलभ्यत इति । तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्माभ्यां
परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं न एव क-
थयन्ति, किन्तु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रौतस्मार्ताग्निमन्तस्त्रिकृतवो-
नाचिकेनोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशा गृहस्था अपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्त्वग्रे
भाष्य एव वक्तव्यः । तत्रांकेऽर्थे संशयं तदूचीजं आहुः । * किमिद-
मित्यादि * । * प्रकरणनिर्णय इति * प्रकरणेन कृतो निर्णयः । ननु व-
ह्नीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात्
कथं सन्देह इत्यत आहुः । * मध्य इत्यादि * तथाच, 'स्वार्थबोधे स-
माप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जा-

सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विनचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे बद्धमुक्त-
जीवौ भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न
ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेऽपि
न प्रयोजनसिद्धिः ।

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धारज्जीवब्रह्म पर-

यत' इति पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् कयाचित् सङ्ख्या पूर्वंशेषत्वस्यापि
शक्यवचनत्वाद्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च सन्देह
इत्यर्थः । ननु तर्ह्यर्थेन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहुः । * अर्थेत्यादि *
* बद्धमुक्तजीवाविति * हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन बद्धस्य, म-
त्वा धीरो न शोचतीत्यनेन मुक्तस्य च पूर्वोक्तत्वात् तदनन्तरपाठ
तस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानात्सात्वेव युक्तौ, न तु जीवपरमा-
त्मानौ । अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भोगाभावादिनि । * इन्द्रिय-
मनसी इति * यस्त्वाविज्ञानवान् भवनीत्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात् ।
पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेधांसि पचन्तीतिवत् करणे क-
र्तृत्वापचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामिवोभयत्राप्युपपत्त्यते
* उभयथेति * उत्तरशेषत्वे पूर्वशेषत्वं च । ननु, येयं प्रेते विचि-
कित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यनेन परमात्मनश्च
पूर्वं पृष्टवान् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन सम्भवि-
ष्यत इति तावत्वात्र ग्राह्यावित्येकदेशिकृतं समाधानं दूषयन्ति * द्व-
योरित्यादि * ब्रह्मवाक्यत्वाय हि परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम्
तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपात्तः । सा तु द्व-
योस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यपार्थं तस्य ब्रह्मवाक्य-
त्वमित्यर्थः । ननुपनिषदो रहस्यविद्यास्तासु यदुच्यते, तन्निर्द्धारित-
मेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णीतमत्र निर्धारयि-
प्रवृत्तं वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदोषेण कुर्वतीति तदभा-
वायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेऽपि तयोरवस्थाभेदेनैव भिन्नतया व-
स्तुत पेक्षयाद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्वमक्षतमित्येकदेशि-
कृतं समर्थनं दूषणार्थमनुवदन्ति । * अर्थेत्यादि * । तद्दूषयन्ति

त्वेऽपि तयोरभेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं, प्रकरणस्यार्थस्य वेति । उभयोरपि सान्दिग्धत्वाद्-युक्तो विचार इति चेदुच्यते ।

सन्वेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ॥ १ ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ऋतं पिबन्तावित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयति, आहोस्विज्जीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्य-

तथापीत्यादि सन्दिग्धत्वादिति । अर्थस्य सन्दिग्धत्वं जीवद्वयानि-
रूपणकोट्यनिरासाद् बोध्यम् । तथाच तदङ्गीकारे विचारवैयर्थ्य-
मित्यर्थः । एवमेकदेशिमतदूषणेन विचारमाक्षिप्य तत् समर्थयन्ति
उच्यत इत्यादि । शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्य सन्वेहवारकम् ।
अतस्तत्र पूर्वं सन्देहाकारस्य निर्णयः कार्यः । अन्यथा तु समाधान-
मनर्थकमेव स्यात् । नचोक्तयोरुभयोरपि सन्दिग्धत्वात् केन स नि-
र्णय इति शङ्क्यम् । * पदशक्त्या तु निर्णयः * । सन्देहाकारस्य ।
कस्य पदस्य शक्त्येति चेत् । * जीवादुत्कर्षशब्देन * । जीवं प्राप्य
उत्कर्षबोधको यः शब्दस्तन । वाक्ये द्वयाः पक्षयोर्न क्षतिः । तथाच
तादृशपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षश्चेति द्वावपि सं-
ग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवादुत्कर्षशब्दः को वेत्यपेक्षायां व्याकुर्व-
न्ति * गुहेत्यादि* इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्धिवरण एव स्फुटीभविष्यति ।
ननु, यः सेतुरी जानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽ-
स्तीति स कुतो न विचार्यत इत्यत आहुः । * ऋतमत्यादि * तथा-
च तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव ध्रूयते इति सन्देहाभावात् स न विचार्य-
ते, किन्त्वैवैवं संशयाद्यमेव विचार्यत इत्यर्थः । एवं संशयं सा-
धयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्तेत्यादि * । अयमर्थः । यद्यस्मिन् मन्त्रे
ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववद्व्यामिश्राप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन

त्वाद्, यस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वद्विद्वतोर्वक्तव्यत्वात्
तदर्थमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्त्रेऽपि, ऋतं स्वर्गापव-
र्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् ।
गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । पर-
मपराद्धं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्यया पिहितप्रकाश-
त्वाद्विदुषश्छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वादातपत्वं वि-
दुषः । अत्र एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्रय-
स्त्रिणात्रिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वान्न वाक्यार्थ-
सङ्गतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषणनिर्णयः । तस्माद् बद्धमु-
क्तजीवपरतयोपपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठान्न ब्रह्मवाक्यमिति ।
एवं प्राप्ते, उच्यते ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ । गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकस्मिन्



अथ ब्रह्मोच्यत इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र वदेत् । वदति
द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किन्तु बद्धमुक्तजीवाद्येवाभिप्रेतौ ।
अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णासङ्गतिः । मन्त्रेऽपि ऋ-
तपदेनां कृतीति कं द्विविधसुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्व-
यस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् ।
तत्र गुहा तत्त्वदुपयोगी तत्त्वविचारो गुहेव गुहा । यदि गौणी नाद्रि-
यते, तदा हृदयाकाशः । नच विचारादभिन्नत्वाद् द्विवचनं शङ्क्यम् ।
जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात् । परमः परश्चतुर्मुखो यत्र मी-
यते तादृशं पराखंमुक्तं सत्यलोक एव । तत्रोभयोः शतजन्मीनस्वक-
र्मशुद्धस्य कर्मिणो, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य सन्न्यासिनश्च भो-
गादिति । * विद्वद्विद्वतोर्विति * विच्छेद्यान्मतुष्ययोग इति सम्ब-
न्धे । शेषं स्फुटम् । पूर्वपक्षमुक्ता समाधानं व्याकुर्वते । * गुहामि-
त्यादि * । एकस्मिन्निति * एकदेत्यर्थः । अत्र हेतुर्हिषादेन सूच्यते ।

प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये-
त्युभयोः प्रवेशश्रवणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं
प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं सम्भवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलषि-
तभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि, ऋतं ससं परं ब्र-
ह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपाऽऽमृतपातारौ ।
सुकृतमपि ब्रह्मैव । तस्मात् तत्सुकृतमुच्यत इति श्रुतेः । स एव
लोकः । उपचारात् षष्ठी ।

तं विवृण्वन्ति । * अनेनेत्यादि * अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः । नच
सहाय तृतीया चेत् स्यात् तदाक्तं सम्भवेत् । सैवात्र सन्दिग्धेति वा-
क्यम् । गुहाहितं गह्वरेण पुराणं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम-
भित्त्यादौ आवितस्य निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपत्त्यात्र
तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धवन्निर्देशस्तथापि, तत्
सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्य-
न्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदात् तयोरेव सोऽस्त्व-
त्यत आहुः । * न हीत्यादि * हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामा-
दिव्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकेनैव सम्भवति । अत एवैकवचन-
म् । अन्यथा जीवाभ्यामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि, 'चित्तेन हृदयं
चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलाबुदतिष्ठत'
इत्यादौ देहोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव म-
न्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतदुःकृतभो-
गोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । व्यवस्था च भज्येत । अतो जीवद्वयमे-
कत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्यबलात् सहायैऽपि सती तृतीया जीवस्य
ब्रह्मसाह्यमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तत्र, तथापि प्रकृतमन्त्रा-
र्थः कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः । * अर्थ इत्यादि * यथेति भिन्नं
पदं नित्यसम्बन्धात् तथापदमध्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन
सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्फु-
टीकुर्वन्ति । * ऋतमित्यादि * । * उपचारादिति * राहोः शिर-
इतिषदभेदेऽपि भेदोपचारात् । उपचारमरोचयन्तो लोकपद-

अक्षरं वा परमपराद्धोपरि तत्रत्वानां परिदृश्यमानत्वाच्छा-
या प्रतिसारूप्यं सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात् ततोऽपि
विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वादातपः परोक्षवादः । काण्डत्रयेऽपि
तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम् । अतो युक्त एवायमिति हिश-
ब्दार्थः ।

नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयो-
र्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात् । येयं
प्रेते विचिकित्ता मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके, एतद्विद्या-

स्यार्थान्तरमाहुः । * अक्षरमित्यादि * तथाच, परमे पराद्धे इति या-
सप्तमी सा वृक्षाग्रे श्येन इतिवदौपरिष्टिकसामीप्ये । तेनोपचाराभा-
वादक्षरमेव लोक इत्यर्थः । छायातपो विवृण्वन्ति * तत्रत्येत्यादि *
तत्रत्यानाम् अक्षरात्मकभगवल्लोकस्थानां जीवब्रह्मणोः परिदृश्यमान-
त्वादन्वेषां चापरिदृश्यमानत्वात् तान् प्रत्येवं कथनं परोक्षवादः ।
* प्रतिसारूप्यमिति * प्रतिकूलं सारूप्यम् । विरुद्धं प्रतिबिम्बवत् सा-
रूप्यमित्यर्थः । * त्रयाणामिति * ज्ञान्युपासककर्मिणाम् । तथाचायं
मन्त्रार्थः । परो मीयते यत्र, परस्य वा मा लक्ष्मीर्यत्र तादृशे पराद्धा-
ऽभिधलोकोपरितने अक्षरात्मके लोकं, गुहां सत्यब्रह्मपुरस्थं दहरपुण्ड-
रीकं वेदम् प्राविष्टौ सुकृतस्य ब्रह्मण ऋते स्वरूपाऽमृतं पिबन्तामनुभ-
वन्तौ जीवपरमात्मानौ ब्रह्मविदौ ज्ञानिनः पञ्चाग्नय उपामकास्त्रि-
णाचिकेताः कर्मिणश्च छायातपो पूर्वोक्तरीत्यानिसरूपत्वेऽपि विल-
क्षणौ । भगवतः परोक्षप्रियत्वात् तत्तत्पार्थ परोक्षवादेन वदन्तीति ।
तेन जीवब्रह्मपक्षाङ्गीकारेऽपि, न मन्त्रार्थासङ्गतिरित्यर्थः । तेन सि-
द्धमाहुः । * अत इत्यादि * यत एवं मन्त्राऽर्थोऽतोऽयं गुहाप्रविष्टा-
त्मत्वरूपो हेतुर्ऋतपात्रोर्जीवपरमात्मवसाधने युक्त इति हिशब्दा-
र्थः । तथाच गुहाप्रविष्टात्मरूपस्य हेतोरस्पष्टत्वेऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वं यु-
क्तमित्यर्थः । प्रकरणस्य हेतुलिङ्गतासाधकत्वात् तन्निश्चायनाय सूत्र-
शेषमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वते * तयोरित्यादि * पू-

मनुशिष्टम्स्वसाहमिति जीवः पृष्ठः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रात्माव कृताकृताव, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् प-
श्यसि तद्वदेति ब्रह्मापि पृष्ठम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूप-
यन्नुभयोस्तुल्यत्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं
कीर्तयति । अतो ब्रह्मवाक्यमेवैतादति सिद्धम् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव सङ्गतानि । अ-
ग्रिमं वा, आत्मानं रथिनं विद्धि, सोऽध्वनः पारमाणोति
तादृष्णोः परमं पदमिति जीवप्राप्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव
सर्वव्यावृत्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमे-
व । द्वा सुपर्णेति निःसन्दिग्धम् । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपप-
त्तिसमुच्चयार्थः ॥ १२ ॥

वैप्रकरणे ब्रह्म निरूप्यात्र प्रकरणे जीवं निरूपयन्नुभयोस्तौल्यं विना
महाभोगासम्भवात् तेन तं निरूपयन् महाभोगरूपफलार्थं मध्येऽनेन
मन्त्रेण तुल्यत्वबोधकं स्वरूपं कीर्तयतीत्यतो ब्रह्मणः प्रकृतत्वाभाप्र-
कृतत्वदोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ अनेनापि हेतुना ब्रह्मणः प्रकृतत्वमेव हृदी-
क्रियते । विशेषणं किमित्यपेक्षायामाहुः । * विशेषणानीत्यादि * ।
* पूर्वोक्तानीति * पूर्वस्यां वल्ल्याम, अणोरणीयानित्यादिषु द्रष्टृद्रष्ट-
व्यत्वप्रसन्नप्रसादाहृत्यवरणैकलक्ष्यत्ववरणीयत्वादीनि । ननूक्तमन-
स्योत्तरशेषत्वमतः पूर्वप्रकरणस्यान्यनुपयुक्तानीत्यत आहुः । * आग्र-
मं वेत्यादि * । * उभयोरिति * जीवब्रह्मणोः । * सर्वव्यावृत्त्येति *
शरीराद्यात्मकसर्वजडव्यावृत्त्या । अन्ये तु सुण्डके, श्वेताश्वतराणां
मन्त्रोपनिषदि च, द्वा सुपर्णेति मन्त्रे चाऽयमेव न्याय इति वदन्ति ।
तद् दूषयितुमाहुः । * द्वेत्यादि * अतृत्वानश्रत्वाभ्यां द्वयोर्विशेष्य-

माणत्वेन, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशस्य महिमानमिति धीतशोक' इति समन-
न्तरमन्त्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासन्दिग्धतया जीवान्तरस्य
जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाज्जीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयते ।
अतो न्यायप्रयोजनाभावाद्युक्तमित्यर्थः । नच तत्र परमात्मनोऽनशन-
स्योक्तत्वाद्, श्रुतं पिबन्तावित्यत्र जीवद्वयमेव युक्तमिति शङ्काम् ।
पूर्वोक्तयुक्तिभिर्द्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशक्यवचन-
त्वेन ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्द्वैसुपर्णेति मन्त्रे जीववदशनाभावस्यैवान-
श्रित्यत्र व्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्राशक्यवचनत्वादिति । एवम-
त्र हृदयस्थस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धोऽपि भोगः प्रकरणै-
क्यान्मोक्षापेक्षिहृदयस्थस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानेना-
नन्दमयरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शङ्कराचार्यास्तु, द्वा सुपर्णेतिमन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्म-
णे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्रन्नन्यो अभिचाक-
शीतीत्यनश्रन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः । तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्या-
य, तदैतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ-
स्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति तत्र निष्कर्षावब्रत्यः सिद्धान्तस्तत्र न युज्यते ।
तर्ह्येतदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्त्विति चेत् सोऽपि न । न ह वा
एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसत इत्यादिफलकथनात् । सर्वससारधर्मा-
तीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते । अनश्रन्नन्योऽभिपश्यति
ज्ञ इति व्याख्यानात् । यत् पुनः सत्त्वस्य भोक्तृत्वकथनं तत्तु सुखा-
दिविक्रियावति सत्त्वेऽध्यारोपेण । अस्याः श्रुतेः क्षेत्रज्ञाभोक्तृत्वबोधन
एव तात्पर्यात् । न ह वेत्युक्ते फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूप-
फलकथनेन तथा निश्चयात् । इदं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयो-
रितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । वस्तुतस्तु सत्त्वस्याचेतनत्वात्
क्षेत्रज्ञस्य चाविक्रियत्वाच्चान्यतरस्यापि । किञ्च । सत्त्वस्याविद्याप्र-
त्युपस्थापितसद्भावत्वेन तत्त्वतोऽसत्त्वात् सुतरां न सम्भवतीत्याहुः ।

तत्र । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयसुत्र एव व्युत्पादि-
तत्वेन, आविद्यकत्वस्य च, तदन्यत्वादिसूत्रेषु दूष्यत्वेन सत्त्वास्-
द्भावस्याभ्युपगमैकशरणत्वात् सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जडत्वेनाभोक्तृ-
त्वेऽपि तेन जीवीयश्रुत्युक्तभोगनादरस्यायुक्तत्वात् । नञानश्रदादि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पदव्याख्यानव्याकोपः शङ्क्यः । येन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति तत् तस्माद्धेतोरेतत् स्वप्नद्रष्टृ सत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्येवममुक्तं व्याख्यायाथ योऽयमित्यादिना मुक्तं व्याकरोतीत्यमुक्तजीवी-
यभागस्य मुक्ताभागस्य च सिद्धेस्तदभावादिति । नचैकस्मिच्छरीरे जीवद्वयनिवेशस्यासङ्गतत्वान्नायं श्रुत्यर्थ इति शङ्क्यम् । अत्र, समानं वृक्ष-
मिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीरभेदस्यैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदो-
षाभावात् । नचैवं जीवानां बहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्वित्वसंख्याविरोधः ।
प्रकारपरत्वेनाविरोधात् । संयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेना-
प्युपपत्तेः । सखित्वस्य चाक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय इतिवत् सार-
स्येणेति । अतो, नैव किञ्चित् करोमीतिन्यायेन स्यादव्यमित्युपदेशा-
येदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम् । न ह वा एवं विदीति फलवाक्येन
तथा निर्णयात् । नचैवं श्रौतव्याख्यानुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रे-
ष्वयमेवार्थोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम् । तत्र प्रकरणास्य
ब्राह्मत्वेन ब्रह्मणः प्रतिक्षेपानर्हत्वात् । अतो, द्वयस्मोतेषूभौ द्वयान्नान-
स्वार्थवत्त्वादिति पूर्वतन्प्रीयन्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधात् तत्र
तत्र व्यवस्थितावङ्गीकार्यौ । तत्र पाठविशिष्टमन्त्रस्त्वेवाप्रार्थविशिष्ट-
स्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात् । अर्थभेदं विना व्याख्यानवैयर्थ्या-
दिप्रसङ्गादिति । अतो मन्त्रवर्ण्येक्येऽप्यर्थभेदाद्वैकवाक्यत्वम् ।
ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथैत्यस्मिन् मन्त्रे तन्न्यायसं-
चारणमसङ्गतमेवेति दिक् ।

एवञ्चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषराहित्यस्य प्रस-
ङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वं दोषरहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव
शेषः ॥ १२ ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ अनीतेषु त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैरोध्येण
लौकिकभोगबाधकं रूपं परिहृत्वाप्रिमाश्यां चराचरग्रहणाद्युप-
तुभयप्रवेशाच्च सम्पद्यमानदशास्यो मोक्षदशास्येत्युभयविधोऽपेक्षि-
तो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैरोष्वमित्याका-
ङ्क्षायां तन्निर्णेतुमिदमारभत इत्युपोदातरूपां सङ्गतिं बोधयितुं वि-

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचैतदमृत-
तमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सि-
ञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिबि-
म्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं, ब्रह्मवाक्यमेवेति वा ।
विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः ।

तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिबिम्ब एवायम् । ब्रह्मप्रकर-
णस्य च समाप्तत्वादेवा सौम्यतेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसं-
हारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्तम् ।

यत्र वाक्यमुदाहरन्ति । * य एष इत्यादि * । * श्रूयते इति * छा-
न्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपसर्कासर्लावद्यायां श्रूयते । वाक्यार्थस्तु, ब्र-
ह्मणीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः । अत्र तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं
तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेववि-
दि पापं कर्म न श्लिष्यते इति फलम् । तत्र निदर्शनं स आह ।
* तद् यद्यपीत्यादि * तत् तत्र इदं निदर्शनम् । यद्यप्यस्मिन् अक्षिपुरु-
षस्थानभूते अक्षिणि, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया भूयः पात-
यति, वर्त्मनी अक्ष्यावरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति । ते
एवार्द्रं स्निग्धे च भवतां, न त्वक्षि । तथाच यत्स्थानस्येदृशं माहात्म्यं
तस्य ज्ञाने सति पापसंश्लेषो न भवतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति बोध्यः ।

अत्रान्यैश्चतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः । किमत्र प्रतिबिम्बात्मा
निर्दिश्यते, विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो
वेति । स न युक्तो, दृश्यत इतिपदेन विज्ञानात्मदेवतयोरदृश्यमानयो-
र्निरासार्थेति बोधायितुं संशयाकारमाहुः * तत्रेत्यादि * । ननु दर्शन-
विषयत्वं ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्का-
यां तद्बीजमाहुः । * विरुद्धेत्यादि * दृश्यते इत्युक्तं दर्शनम्, अमृ-
तत्वादिकं च परस्परविरुद्धार्थं, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः । पूर्वप-
क्षमाहुः । * तत्र दृश्यते इत्यादि * । प्रकरणसमाप्तौ हेतुरुपसंहारदर्श-
नादिति । * तत्सिद्ध्यर्थमित्युपसंहारासिद्ध्यर्थम् । ननु मास्तु तत्रोपसं-

अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्षम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् बहिः सन्निधाने तस्य स्थानस्यात्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति । लोकं वा व तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामीति महदुपक्रमाच्च ।

हारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवास्येत्यत आह । * अविरोधे हीत्यादि । यदि हि दृश्यत इत्युक्तं दर्शनं न विरुद्ध्यते तदा तथात्वं शक्यवचनं, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मतेऽप्यभयादिपदविरोध इत्यत आह । * उपास्यत्वेनेत्यादि * सिद्धान्तं व्याचक्षते * उपपद्यत इत्यादि * । * आर्षमिति * साधनविशेषजन्यम् । तद्व्युत्पादयन्ति * सर्वत्रेत्यादि * । * उत्कृष्टत्वादिति * जलाद्यसंश्लेषेण तन्माहात्म्यबोधकत्वात् । तेन स्वल्पस्थानोपदेशोऽपि न तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यर्थः । नन्वात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकरणाननुग्रहे हेतोः साध्यसमत्वे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः * लोकमित्यादि * उपकोसलेन ब्रह्मोपदेशोऽप्यनुष्ठेयमीमे नूनमादृशान्यादृशा इति वदता आचार्येणाग्निकृते उपदेशे ज्ञाने, उपकोसलेनाचार्याज्ञयाऽग्न्युक्तेऽनूदिते, आचार्यो लोकं वा व किल तेऽवोचन्नित्यनेन कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति यदवोचन्नतयस्तल्लं कं प्राप्यमवोचन् । श्रुतौ लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राप्त्याः पूर्वाध्यायस्य, आत्मविद्याप्राप्त्यं ब्रह्म चैकशेषवृत्त्या सङ्गृह्यते । तत्राग्निविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायस्यादित्यपुरुषोपासनादिरूपस्य तैरुक्तत्वादात्मविद्योक्तलोकप्राप्त्युपायभूताम्, आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति तैराचार्यवक्तव्या गतिर्या बोधितसाऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगा इत्यभिसन्धायाचार्य आह । अहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्यादि । तत एव फले श्रुते, उपकोसलः श्रद्धापूर्वकं, ब्रवीतु भगवानिति विज्ञापितवांस्तदा, य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तम् । तेन तद्वक्ष्यामीति या प्रतिज्ञा समहत् आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्मात् । तथाचाग्निभिस्त

प्रतिबिम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनिर्णयः । तस्माद् विरो-
धाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संगद्वाग इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसं-
यन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नय-
ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति ।
वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् ।
कर्मफललयः कर्मफलदानं च यत् इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमु-
क्तम् । सर्वलोकेषु भानं च । एष इति तमेवाऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य
स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिबिम्बात्मनः स्थानादिव्य-
पदेशः सम्भवात् ।

तुपसंहारे कृतेऽपि पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य सत्त्वान्न
हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे श्रुत्यपेक्षया तुर्ब-
लत्वाद्दर्शनश्रुतिसङ्कोचोऽनुचित इति प्रतिबिम्बपुरुष एवात्राङ्गीकार्य
इत्यत आहुः *प्रतिबिम्बेत्यादि* । सत्यं सङ्कोचोऽनुचितः स्याद् यदि
दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वं नियतं स्यात् । तदेव तु न ।
अन्येषामपि प्रतिबिम्बात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचस्तव-
मतेऽपि तुल्यः । प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्योपासना-
विधायकमिदं, किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वाङ्मवलितत्वात्
सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * एतमित्यादि *
तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरस्मिन् सूत्रे स्थानादीत्यत्रात-
द्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । एतेषां संयद्ब्रह्मत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमक-
तेत्याकाङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति * वामानीत्यादि * । * कर्मफललय
इति * एतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः,
सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति वत् सर्वेषां सुखानां तत्रैव स्थितत्वेन
लोकादीनां तद्वयवत्त्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः । एतेन स्थानपदस्यो-

चकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजा-
पतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायत इत्यासुरम् ।
न तु य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो
ब्रह्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्वन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासना-
परत्वे को दोष इत्याशङ्क्याह । सुखविशिष्टाभिधानात् । ए-
तद्वृत्तमभयमेतद् ब्रह्मेति । यद्यत्रोपासना विधीयेत, एष आ-

— — —

करीत्या लयार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । तदा तु तद्गुणसंविज्ञान
एव । तथाचैतैः संयद्ग्रामत्वादिभिरसाधारणधर्मैरत्र ब्रह्मैव निश्चीयते ।
अतः पूर्वसूत्राक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः । एवं न्यायं वा-
क्यान्तरेऽप्यतिदेषु सूत्रे चकार इत्याहुः * चकारादित्यादि * । त-
स्मादयन्ति * इन्द्रेत्यादि * । तत्रापि प्रथमे पर्याये, य एषोऽक्षिणि-
त्यारभ्यैतद् ब्रह्मेत्यन्त एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः । ननु तत्र, अथ
योऽयमित्यादिना प्रश्नं प्रजापतिना, एष एवेषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत
इति प्रतिबिम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्का-
यामाहुः * अथेत्यादि * । एतदग्रे, उद्गाराव इत्यादिना इन्द्रविरो-
चनयोर्बोधं परीक्ष्य ताभ्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अ-
नुपलभ्यात्मानमित्यादिना तद्दोषकथनात् तस्यैवासुरत्वं बोधितम् ।
श्रुत्या चोपपादितम् । अतस्तदेवासुरं, न तु ततः पूर्वतनमपीत्यर्थः ।
नच प्रजापतिनैवं श्लिष्टं किमित्युपदिष्टमिति शङ्क्यम् । अधिकारपरी-
क्षार्थत्वात् । नच मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा । अन्तर्यामिब्राह्मणे
तस्य सर्वान्तरत्वाभाषणात् प्रतिबिम्ब अवादी चात्मनः सत्त्वेन, यत
एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति
कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति * एतदस्ते-
तमित्यादि * । अयमर्थः । अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधायामे

त्विति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म सत्, सच्चिदानन्द आत्मेत्युक्तं भवति । अतः, एष इत्यक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चित्तोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः ।

चकागात् सदादिभिरपि । तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य, श्रुता उपनिषद् विद्या येन तस्य प्रविदो या गतिर्देवयानाख्या

संयद्धामत्वादय उच्यन्ते । तेनैतत्त्रयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञायते । तच्च सच्चिदानन्दात्मकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दवाचकमिति सनत्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति छान्दोग्ये श्रान्ताणज्ज्ञेयम् । अभयपदं चिद्वाचकमिति त्वभयं ह वै जनक प्राप्तोऽसिति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं सद्वाचकमिति च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति । एवं सति पूर्वं यदग्निभिः कपदेन सुखविशिष्टमुक्तं, तदत्राऽमृतपदेनाभिधीयते । नच सच्चित्तोरपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्मविख्यापकत्वं शङ्क्यम् । तयोर्यथायथं जडे जीवे च प्रत्यक्तत्वेनैकान्तिकतथात्वाभावात् । अतः सुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम् । * सदादिभिरिति * आनन्दसहभूतैः सच्चित्संयद्धामत्वादिभिः ।

रामानुजाचार्यास्त्वैतदग्रे, अत एव च स ब्रह्मेति सूत्रान्तरं पठन्ति । अर्थस्तु, अत एव सुखविशिष्टाभिधानादेव, स खं पदोपदिष्ट आकाशो ब्रह्मेति । तत् पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादन्यैर्नाद्रियते ॥१५॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वरूपत इत्यादि * । * फलत इति * फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथेः

साऽक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यद्दु वै वास्मिन् शक्यं कर्म कुर्वन्ति, यदि च नार्चिषमेवाभियन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावतन्तं इति ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्तूक्तसमुच्चयनाधिकरणपूर्णत्वबोधकः ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

त्यर्थः * ब्रह्मविदो या गतिरिति * एतस्या ब्रह्मविदो गतित्वं छान्दोग्य एव पञ्चाग्निविद्यायां तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासने तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिना श्रावितम् । सैवात्र प्रत्यभिज्ञायते । गीतायामप्यग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पणमासा उत्तरायणम्, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यनेन च । *अथेत्यादि* वाक्यार्थस्तु, अयेति प्रतिज्ञायाम् । यद्दु चैव यदि, अस्मिन् पुरुषवेत्तारि मृते, शक्यं शवसेस्काररूपमौर्द्ध्वदैहकं कुर्वन्ति ज्ञातया, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथापि तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोके फलवैषम्यमित्युक्त्वा विद्यावतां गमनप्रकारं वदति । अर्चिषामत्यादिना । अमानव इति । मनुकृतसृष्टावनुत्पन्नः । मनवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः । सलोकपालामुनयो मनुनामाद्ये मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुरिति चतुर्थस्कन्धे मैत्रेयेण महादेवोऽपि मनुपदप्रयोगात् । तेन भगवतो दूत इत्यर्थः । देवपथ इति । देवैर्गमयितृभिरुपलक्षितो मार्गः । *ब्रह्मपथ इति* ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य सम्बन्धी मार्गः । *आवर्तमान* आवृत्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सद्योमुक्तिमङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुताविरोधादसांपक्ष्यम् । अतिकृपातदभावसहकारेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योरुपपत्त्योक्तश्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुमर्हन्तत्वापरया चैतस्यागायोगादिर्वाति ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *

इवमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननूपासना-
परत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः ।
अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इमेवं प्राप्त
उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेरस्थिरत्वात् । उ-
पदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दर्शना-
भावावनाप्तत्वम् । द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्धितीये तु सांद्धितीयः ।
उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्धितीयोपासनायामपि
श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव नियमे गु-
रोर्निर्वन्धेन सुतरामनवस्थितिः ।

इदमित्यादि * तथाचोक्ताधिकरणद्वयविषयवाक्ये उपासनाप्रसङ्गा-
भावेन सन्देहानुदयादत्र तु तदुदयात् पुनर्विचार इत्यर्थः । पूर्वपक्षं
ग्राहयन्ति * नन्वित्यादि * । विभजन्ते * तद्धर्मैत्यादि * प्रतिबिम्बपुरुष-
स्य ह्युपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्यात्रोच्यते । ब्रह्मत्वे तु तदेव बुद्ध्यावा-
रोहति, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो व्यपदेशिवद्भावेन
व्यपदेशवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिबिम्बपुरुषेऽवगते उपा-
सना सिद्ध्यतीति तत्परत्वे सर्वा उपपत्तयो गत्याभिधानान्ताः सङ्गता
भवन्तीति दर्शनश्रुतिसङ्कोचो न युक्तस्तस्याः प्रथमावगतत्वेनासञ्जात-
विरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते * इतरो नेत्या-
दि * । * भवेदिति * दृश्यत इति पदेन दृश्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अय-
मर्थः । त्वया ह्यक्षिस्थाने दृश्यत्वकथनात् प्रतिबिम्बपुरुषो वाक्यार्थ-
त्वेनापाद्यते । तत् तदा स्याद् यदि दृश्यत्वं तस्य नियतं स्यात् । तदेव
तु न । कुतः । अस्थिरत्वात् । तथाहि । किमत्राचार्येण स्वचक्षुर्गत
उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुरनाप्तत्वादस्थिरत्वम् । द्वि-
तीये तु द्रष्टरि पश्यत्येव प्रतिबिम्बात् तदपगमे प्रतिबिम्बस्याप्यपग-
मादस्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्धितीये तस्य सद्धितीयत्वादेकत्वोपदेशस्य
विरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य स्मर्याय नेत्रनिमीलनं

किञ्च । मनसो तुपासनं कर्तव्यम् । तत्र चासम्भव एव ।
तादृशधर्मवत्त्वं च न सम्भवति । आसुरत्वं च भवेदिति चका-
रार्थः । तस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेवै-
तद्वाक्यमिति सिद्धम् । व्यापकसर्वगतस्य सर्वतःपाणिपादान्त-



प्रतिबिम्बमात्राभावादुपास्यस्याभावादुपासनायाः सुतरामस्थिरत्वम् ।
यदि च द्वितीयं विना तदसम्भवात् पत्नीद्वितीयस्य यागादिवत्
सद्वितीयस्यैवोपासनाऽत्रोपगम्यते, तदा तु वाक्यश्रवणकाले श्रोतुरे-
कत्वादुपासनाकाले चान्यसापेक्षत्वाच्छ्रवणमननयोः प्रकारभेदेन
भिन्नविषयत्वात् प्रमीयमाणानुष्ठीयमानावस्थयोरुपासनायाः प्रकारै-
क्याभावेन वैरूप्यादनवस्थितिः । यदि च श्रवणदशायां वक्तुः सत्त्वा-
द् वैरूप्यं परिह्रियते, तदा तु वक्तुरेव सद्वितीयत्वनियमे गुरोर्निर्ब-
न्धापस्या निर्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वेन च सुतरां दुष्टत्वादनवस्थिति-
रिति । एवमनवस्थितिं व्युत्पाद्यासम्भवं व्युत्पादयन्ति *किञ्चेत्यादि*
* तत्रेति * मनसि । तथाच प्रतिबिम्बस्य सन्निधापयितुमशक्य-
त्वादुपासनाया असम्भव इत्यर्थः । उपासनार्थं धर्माणां कल्पितत्वा-
ङ्गीकारे सर्वैर्व्याख्यातस्य वक्ष्यमाणप्रकारकस्यासम्भवस्येष्टत्वापादने
पूर्वपक्षनिरासस्य कर्तुमशक्यत्वादेवं व्याख्यातम् । अथेतरव्याख्या-
तमपि सङ्गृहीतुं चकारसुचितं दूषणद्वयमन्यदाहुः * तादृशेत्यादि *
आत्मत्वाऽमृतत्वादिधर्मवत्त्वं प्रतिबिम्बस्य न सम्भवति । तस्या उ-
पासनायाः प्रतिबिम्बपरत्वे तस्या आसुरत्वं विरोचनप्रतिपन्नत्वेन
आवर्तितं भवेत् । ततश्च गतिविरोधो भवेदिति चकारार्थ इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * सहज इति । स्वाभाविकः ।
ननु तथापि व्यापकस्य ब्रह्मणः स्वरूपे स्थाने स्थितिः कथमुपपद्यत इ-
त्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति *व्यापकेत्यादि* । तथाच सर्वतःपाणि-
पादान्तत्वेन पुरुषस्य प्राकट्यात् स्वरूपमपि स्थानं पर्याप्तं भवती-
त्यत उपपद्यत इत्यर्थः । ननु सगुणस्योपाधिविशेषपरिच्छिन्नतया
तावति स्वरूपे स्थाने स्थितिरुपपद्यत एवेति तद्विहाय सर्वतःपाणिपा-

त्वादानन्दमूर्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वेपैव मर्गाद्या । सगुणवा-
दो ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

दान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः * ब्रह्मवादे इत्यादि * । ब्रह्मैव
सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । स च बहु स्यामित्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र
च सर्वतःपाणिपादान्तत्वं श्रुतौ गीतायां च मिद्धमतस्तथाङ्गीक्रिय-
ते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय जघ-
न्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तो नाद्रियत इत्यर्थः । भागस्त्वाक्षपुरुषस्य
मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमि-
न्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां श्रावितः । इन्द्राणीं च
भगवान् स्वात्मानमेव कृतवान् । स आत्मानमेव द्वेषाऽपानयत् नतः
पतिश्च पत्नी चाभवनामिति पुरुषविभ्रब्राह्मणश्रुतेः । एवञ्चैतेनाधिकर-
णत्रयेण सम्भोगप्राप्तिसूत्रभाष्ये सूचितं सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वक-
र्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवञ्चात्र निर्दोषत्व-
रूपं वैशेष्य एव प्रकटसम्बिधानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनि-
वारकरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितिदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्वपञ्चमाध्यायस्थं, यत् साश्वादपरोक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एष त आ-
त्मा सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति
वाक्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदविरुद्धमित्युप-
रम्यते ।

शैवस्तु, अनवस्थितिसूत्रे भिन्नमाधिकरणं स्वीकृत्य, 'अङ्गुष्ठमा-
त्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणानि
विश्वभुग्' इति तैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् ।
तत्र प्राणो वा ब्रह्म वेति संशयः, ब्रह्मैवेति निर्णयः, तं शिवत्वेन नि-
गमितवान् । तत्र शिवत्वांशे दूषणं ग्रहस्ते प्रपञ्चितमित्युप-
रम्यते ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ पूर्वाधिकरणे भोग

य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो य-
मयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो
यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमय-
तीत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि ।

वैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यमनर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाज-
सनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणंऽश्नन् पुरुषो-
ऽभ्येमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य श्रावणात् । अतः परं
तदेव वैशेष्यं सृष्टिदशायाममृतत्वादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्ति-
न्यस्तीति बाधनायं दमधिकरणमारभ्य न इत्याशयेन विषयवाक्यमुदा-
हरन्ति * य इमं चेत्यादि * । * श्रूयन् इति * वाजिशार्खिनां बृह-
दारण्यके श्रूयते * इत्यादीत्यादिपदेनावगम्याकाशवाय्वादित्यचन्द्र-
तारकदिग्विद्युत्तन्त्रनयितुं सर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणावाकच-
क्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमारेत आत्मान्तान्येवंविधानि वाक्यानि संगृ-
ह्यन्ते । एतेषु स्तनायत्नवन्तानि दशाधिदैववाक्यानि । ततो यथाय-
थमेकैकमाधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि
दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतुर्विंशतिः । स न आत्मेति माध्यन्दिनपा-
ठे । काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम् । आत्मस्थाने विज्ञानमुच्यत इति
भेदः । ततः, अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो वि-
ज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञानेय त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तमित्यु-
पसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकम् एतज्जन्मीनं देहं, परं च
लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि, अ-
न्तरोऽङ्गन्तरवर्ती सन् यमयति दारुयन्त्रवद् भ्रामयति स्वसमुचित-
व्यापारं कारयतीत्येवं कार्यद्वारा तं ज्ञापयित्वा, तत्स्वरूपप्रश्न उदा-
लकेन कृत इत्युपक्रमं उक्त्वा याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं, यः पृथिव्यामि-
त्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्यामिसत्तायां, भीषाऽस्माद् घानः
पवने, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासनं गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत
इत्यादिश्रुतीः प्रमाणत्वेनाभिप्रेत्याह । यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः
पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्यामीत्युक्ते जडाद् भेदसिद्धावपि पृथिव्यव-

तत्राधिदैवमधिलोकमग्निदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च क-
धिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः ।
किमन्तर्याम्याधिदैवादिषु सर्वत्रैक एव, अथाधिदैवादीनां भेदाद्



स्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि । यः पृथि-
व्या अन्तर इति । अध्यन्तर इत्यर्थः । एवं बहिष्प्राणिवारणेऽपि त-
दन्तःस्थस्याभिमानिनो वारणं न सम्भवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि ।
यं पृथिवी न वेदति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद न जा-
नातीति । तेन तद्विन्न इत्यर्थः । एवं जडाज्जीवाश्च भेदे सिद्धेऽपि
तस्य तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति । गामाविश्य च भूतानि धार-
याम्यहमोजसंति भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्नियमनं
च तत्कार्यसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसम्मतौ कार्यं न सिद्धोदिति ।
अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्, अन्तरं करोत्यन्तरयति,
अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । अन्यथा पौ-
नरुक्त्यापत्तेरिति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्तधर्माणां
बोधनं तज्ज्ञानज्ञापकं हेयम् ।

अस्मिन् वाक्यसमूहे कुत्र संशय इत्यपेक्षायामाहुः । *तत्राधी-
त्यादि* । संशयाकारं तद्वीजं चाहुः *किमित्यादि* तथाच सर्वा-
न्तर्यामिणोपसंहारान् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन
तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, पुरुषश्चाधिदैवतं, स्वभावोऽध्या-
त्ममुच्यते, अधिभूतं क्षरो भावः, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति गीतायां, तं
योगमनाहत्य रुढेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो वर्तत इति योगान्तरपुरस्का-
रेण योगरुढेर्वा बोधनादेतेषां नामत्वमवधार्यते । समानन्यायादधिदैवा-
धिलोकयोरपि तथात्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाध्वत्वादधिष्यम् ।
एवं सिद्धे तेषां नामत्वे तैरप्युपसंहाराद् भिद्यते चेति तद्वीजमित्य-
र्थः । नन्वन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्बर्तित्वस्यात्र कथनादन्तर्बर्तिनश्च
ब्रह्मत्वस्यान्तस्तज्जर्मोपदेशादित्यत्र साधितत्वादत्र सन्देह एव न
घटत इति किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायां तदुपगम्य सन्देहं

भिद्यत इति । सामान्यतस्त्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायेनाऽत्रापि
ग्रह्यत्वं सिद्धमेव । तथा शब्दभेदात् सन्दिह्यते । अधिदैवादिष-
ड्भेदा आधारधर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, अथवा संज्ञाविशिष्टा अ-
न्य एवेति । तत्र तत्तदधिकृत्य यो वर्ततेऽभिमानेन तस्य तादृश-
शब्दप्रयोगः ।

अधिलोकादयश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धा योगरूपाप-
काः पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमिसादि । अ-
तोऽधिदैवादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्पह-

समर्थयन्ति * सामान्यत इत्यादि * । * तथा शब्दभेदादिति * अ-
धिदैवादिषड्भेदात् । कथं ततः सन्देह इत्यत आहुः * अधिदैवे-
त्यादि * देवानां समूहां दैवम् । दैवं इत्यधिदैवमित्येवमधिकरणा-
र्थकाव्ययीभाषनिष्पन्ना एते षड्भा योगेन तांस्तानाधारानभिदधाना
अत्र पृथिव्यादिवाक्यसमुदायान्ते सर्वलोकाद्येकैकवाक्यचतुष्टया-
न्ते प्राणादिवाक्यसमुदायान्ते च यथायथमुपनिबद्धा अधिलो-
कादिषु पुनरुक्ततामापद्यमाना व्यर्थाः सन्तः स्वप्रयोगसामर्थ्येनाधिदै-
वत्वादिरूपान् धर्मास्तत्तदाधारेषु बोधयन्तीति ते षड्भेदा आधारध-
र्माः शब्दतः सन्निहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्युपचर्यन्ते । * अथवा त-
त्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्तेऽभिमानिनोऽधिदैवादि संज्ञा-
विशिष्टाः षडन्ये कल्पनीया, यद्धर्मा भगवत्युपचाराद् भवेयुरित्येवं
सन्देहो घटत एवेत्यर्थः । एवं सन्देहं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमा-
हुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्तदधिकृत्येति * तत्तत् पृथि-
व्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्त-
ते नत्र तिष्ठति तत्सम्बन्धी अधिदैवादिप्रयोगः । सांख्यपञ्चाशि-
खवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु यागद्वयस्य तौल्येऽ-
प्यत्राभिमानिग्रहणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं
दूषयति * अधिलोकेत्यादि * । * शाखान्तरे इति * तैत्तिरीयाणां
शिक्षापनिषदि । * अन्यत्रैवेति * लोकादिस्वधिकरणेषु । * अत इत्या-
दि * वैदिकप्रसिद्धेर्बलिष्ठत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिका-

न्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति भवेयुः ।
कल्पमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्या-
सम्भवात् । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभि-
मानदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति ।

अज्ञानं चासन्देहे सन्देहवदुपपद्यते । वेदोऽसर्वोऽज्ञा इति

नामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र नथा भवितुं न शक्ता इत्येष
हेतुरित्यर्थः । तर्हि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वेव साऽ-
स्त्वित्यतस्तामपि दूषयति * नापीत्यादि * । * कल्पनीया इति *
संज्ञित्वेन कल्पनीयाः । कुतो नेत्यत आह * कल्पमानस्येत्यादि *
एते हि शब्दाः कचिद्वाक्यमङ्गानि, कचिच्चबहुवचनान्तसर्वलांकादि-
शब्दव्युत्पत्तवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु तत्तत्पङ्क्त्यानुस्यूतस्याभिप्रेतत्वेन
तादृशस्यापि कचित् प्रतिनयनत्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवद्व्य-
तिरिक्तस्याभिमन्तुः संज्ञितयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वेनासम्भवादि-
त्यर्थः । मिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * एतेषां
शब्दानामधिकरणं वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तने अभि-
मानस्य बाधकतया, सङ्ख्याताभिमानिनि जीवे वर्तने च तदनुक्तं बाध-
कतयाऽधिकरणस्य भगवताऽतिरिक्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन व-
क्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वाद् अन्तर्या-
मिब्राह्मणं पूर्वोक्तं पञ्चवैतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुम-
शक्यम् । तेषु वाक्येषु यं पृथिवी न वेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञा-
नस्य श्रावणात् तस्य चाभिमानिधर्मत्वादित्यत आह * अज्ञानं च-
त्यादि * उक्तविधमज्ञानमपि, सां अङ्ग वेद यदि वा न वेदेत्यत्र
यथा सन्देहः कल्पनयाच्यते तथाऽत्राऽज्ञानमप्युच्यते इत्युपपद्यते इ-
त्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं काप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमित्यतो हे-
त्वन्तरमाह * देह इत्यादि * इदं षष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतावस्ति । 'देहां-
ऽसर्वोऽज्ञा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् । सर्वं
पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीड' इति । अत्र मन-
तोऽन्तःकरणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं दृश्यं स्वस्व-

न्यायाद्वा । न तु निषिद्धमंज्ञा भगवति कल्पयितुं शक्येति ।
एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु भगवा-
नेव । नान्यस्तादृशो भवितुमर्हति ।

ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह ।
तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तबोधकाः । ते
विशेषेण भगवत्पदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगव-

रूपम्, अन्यम् इन्द्रियवर्गदेवतारूपं न विदुः । यद् उक्तं सर्वं तत् तन्मू-
लभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च पुमाञ्जीवो वेद । तज्ज्ञः पूर्वोक्तसर्वज्ञोऽपि
सन् यम इतोऽप्यधिकं सर्वज्ञं न वेद, तमनन्तं भगवन्तमहमीडे स्तौमी-
ति । तथाच यथात्र देहादीनां जडतया योग्यताभावेनासम्भवन्निषेधो
नित्यानुवादस्तथा, यं पृथिवी न वेदेत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपराम-
र्शाज्ज्ञाननिषेधो नित्यानुवाद इति तन्न्यायादुपपद्यत इत्यर्थः । ननु
कुनोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव कुनो नाद्रियत इत्यत आह
* न त्वित्यादि * । * निषिद्धमंज्ञेति * निषिद्धेनाभिमानेन कृता
संज्ञा सा निकृष्टा । अनुत्कृष्टस्य ह्युत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्र-
ह्मेत्यादौ, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन । अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः ।
एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा 'सिद्धान्तं व्याचक्षते * उच्यते इत्यादि * । अत्र
तेष्वधिदैवादिपदेष्वन्तर्यामी भगवानेवोच्यते । न ह्यन्य एकः सर्वा-
नुस्यूतो भवितुमर्हति । नन्वाभिमानिष्वेताः संज्ञाः प्रसिद्धाः । भगव-
ति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं कर्तव्यम-
त्याशङ्कायां तद्वारणायैतत्प्रवृत्तिनिमित्तं सूत्रे आचार्य आह । तद्धर्म-
व्यपदेशादिति । तेषां पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्ते त-
द्धर्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापाराविशब्दाधकाभूतधारकत्वादयस्तदधि-
ष्ठातृत्वादयश्च ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेण भगवत्पदिश्यन्ते ।
पृथिव्यादिवाक्येष्वभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य पृ-
थिव्यादिपदैस्तदुभयं गृहीत्वा तद्यमनस्य च बोधनेन कथ्यन्ते,
तस्मात् । एतस्यैव व्याख्यानं * सर्वेषामित्यादि * चोऽप्यर्थः * ।

तो, न तु स्वतस्तेषामिति । एवञ्च सत्यन्यत् सर्वं सङ्गतं भवति ।
तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

— — —

एवञ्चेत्यत्र चोऽन्वधारणे तथाचायमर्थः । सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव
नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽध्यात्म
पदेन । विषयश्च भूनेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय
उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतोक्ताऽऽ-
र्था नात्राभिप्रेताः । अथ प्रश्नानुरोधान्न्यूनतादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः
स्वभावदयो ब्राह्मास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि
भगवन्नियमितास्त्ववश्यं वाच्याः । एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तु-
र्बोधनार्थमेवान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽति-
रिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया व-
देत् । अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किन्तु, इत्याधिदैवतमि-
त्यादाविति शब्दः प्रकारे हेतौ वा भवेस्तथा वा तेन हेतुना वाऽधिदै-
वतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति ।
विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्धर्तित्वे
सति सन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः । तत्र चेद् याज्ञवल्क्य-
स्तावदेव वदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकभूता-
स्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यव-
ग्निकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, गामाविश्य च भूता-
नीति साङ्ख्यनोक्तम् । ततः सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यादिना-
ऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम् । आकाशकार्यस्य तथात्वं
तृतीयस्कन्धे, अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाज्ञभ इति स्फुटम् ।
वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं, भीषाऽस्मादिति श्रुतौ । तत्राग्नीन्द्रयोः
कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बो-
धितम् । अत्र त्विन्द्रस्थाने विद्युत्स्तनयित्नु । एवमन्येषां कार्यस्यापि
भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम् । विषयश्रुतावधिदैवतपदं, सुखे
त्वाधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः । गीतायाम्, अधिदैवं किमु-
च्यत इति प्रश्ने, पुरुषश्चाधिदैवतमित्युत्तरात् । एवं देवधर्माणां भगवः

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थ-
त्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्व-
स्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिस्वाधारेष्वपि
प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्सम्बन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधि-
तम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेददृष्ट्याभ्यां यमयतीति
बोधनायाधिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतवसनं पूर्ववदे-
वेति बोधनायाधिभूतवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशा-
ध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्यतया वक्तु
मशक्यमिति बोधनायादृष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्य-
दार्तमित्यनेन तस्य सुखरूपत्वं यदाऽऽह तदान्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तु-
रवगत्योद्दालकस्तूर्णी भूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वरूपेषु महत्स्वन्य-
सापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सका-
शादेव, न तु स्वत इति साधितम् । तदेव, यत्किञ्चित् पौरु-
षं पुंसां मेन कृष्णानुकम्पितमिति श्रीभागवते । तेनाधिदै-
वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूता योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति
तेषां पदानामभिमानिष्वैपचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चे-
त् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुक्तावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रयूहत्वादि-
ति सिद्ध्यति । तेन सूत्रस्थमधिदैवादिष्विति पदं देहलीदीप-
वदुभयत्रापि सम्बद्ध्यते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एक-
त्वसाधनाप्राधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति * अन्य-
येत्यादि * । सा रचनात्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञा-
दर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः
संशयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमग्निलोको मनो ज्योतिरिति श्रुतौ
कार्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः
स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमयितृत्वसम्भवादित्येवं प्राप्ते, तद्धर्माणामा-
त्मत्वाऽभ्युपगम्यपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देष्टात् परमात्मैवोच्यत इ-
त्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गैरेव सिद्धा । अत्रा-
ऽन्यसुतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गैरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रमिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रमिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् ।

न हीश्वरं प्रकृतिधर्मारूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते । तादृशस्योपनिषत्स्वभावात् पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता, तन्मतस्य वा श्रौतत्वगित्याशङ्क्या परिहरति । नच स्मार्तं, स्मृतिप्रमिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्यामिरूपगत्र भवितुं नार्हति ।

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ सूत्रमवतारयितुं किञ्चिदाशङ्काहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सम्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिसिद्धो वादो ब्रह्मवादः । तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणात्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रमिद्धाः । अन्तर्यामी तूभयथापि न प्रसिद्धः । अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधानं जडं व्युदस्य, ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः । तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामकत्वादर्शनात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः । तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽभिमन्यते, स भवति । तत्रापि महत्तत्त्वावस्थान्तररूपसूत्रान्तर्गतत्वं नास्य विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वं साधिते कः पुरुषार्थः सिद्धेत । अमिद्धो हेतुः * नहीत्यादि * तथाचापनिषत्सु तादृशेश्वरस्याभावेन श्रुतिविरोधभवनात् कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धेत । अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्यमित्याशङ्कां परिहरतीति । एवं सूत्रमवतार्य तदर्थं ब्रह्मस्यन्तो, देवतास्तुतिपरत्वस्याग्रिमसूत्रे निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः * नचेत्यादि * । नपुंसकप्रयोगं समर्थयन्ति । * अन्तर्यामिरूपमिति * । हेत्वं च द्विधा व्याकुर्वन्ति

कुनः । अनद्धर्माभिलाषात् । तद्धर्माणामनभिलाषात् । तद्वि-
रुद्धधर्माणां चाभिलाषात् । न ह्यत्र सस्वरजस्तमोगुणा-
स्तत्कार्यं वा अभिलष्यते । तद्विरुद्धाश्चेते धर्मा, यस्य पृथि-
वी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूप-
मत्र भावितुमर्हतीति सिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्ती-
ति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति
ब्रह्मपरत्वं कल्पयामिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शा-
रीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो, यस्य पृथि-
वी शारीरमितिवाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नत-
याऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्म-
णद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभ-

तद्धर्मेत्यादि * । के विरुद्धा धर्मा इत्यन आहुः * तद्विरुद्धा इत्यादि *
न हि महदादौ विद्यमाने तदभिमन्तुर्व्यष्टिभूताः पृथिव्यादयः शरी-
राणि युगपद् भवितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधान-
भावगमकानुपलम्भात् । नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मा-
नभिलाषस्य बाधकस्योक्तत्वादिति । स्फुटमाश्रमम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चेत्यन्तमिदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
नन्विष्यादि * तथाच यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्या-
मिब्राह्मणमपीति देवतात्मस्त्वावकत्वेऽपि ब्रह्मवादाविरोधात् को दोष
इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते * नेत्यादि * । * ततोऽपीति * अभि-
मानदेवतातोऽपि । * उभय इति * ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् ।
* निःसन्देहार्थमिति * । विज्ञानपदेन बुद्धिरुच्यत इति सन्दे-

यग्रहणाय । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काष्ठाः । य आत्मनि ति-
ष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । नचाऽऽत्पक्षान्देनान्यः सम्भवति । अ-
न्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्या-
मित्राक्षणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

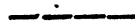
मुण्डके हि श्रूयते । कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्ठे, द्वे
विद्ये वेदितव्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञाना-
र्थं नामांशं वेदादिः । रूपांशे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां

हनिरासार्थम् । नन्वतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगमादाय दिगा-
काशप्राणेष्वन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं शक्य एवेति कुतो न सम्भवती-
त्यत आहुः * अन्येषामित्यादि * । हिर्हेतौ । स्फुटमन्यत् । एवञ्चात्र
स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्घातेन सर्वनियमनं विचारितमिति त-
दसम्भवः परिहृतः ॥ २० ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये,
अमृत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वदृश्यदेश-
वर्तिनि भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम् । सृष्टिदशायां नियाम-
कत्वं चोक्तम् । तत्र पुनरदृशो द्रष्टेत्याद्युक्तम् । तत्र कुत इत्याकाङ्क्षायां
तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावाग्नियामकत्वं न भविष्य-
तीत्याशङ्कायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्घातेने-
दमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपां सङ्गतिं बोधयितुं विषयवाक्य-
मुदाहरन्ति * मुण्डके हीत्यादि * अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवा-
क्यतया ज्ञेया । * इति पृष्ठ इति * अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञाने पृष्ठे । * इत्युत्तरमाहति * इत्यादिनोत्तरमाह । किमुत्तरमाहेत्य-
पेक्षायामाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * उत्तरमध्ये । तथाचैत-
द्विद्याद्वयं सर्वविज्ञानार्थमाहेत्यर्थः । अत्र कस्मिन्नंशे सन्देह इत्यपे-
क्षायामाहुः । * तत्र वेदेत्यादि * । कुतः सन्देह इत्यपेक्षायां तद्विज्ञा-

न सन्देहः । परायां सन्दिह्यते । किमेषा सांख्यमतविद्या ब्रह्म-
विद्या वेति । सांख्यधर्माभिलाषात् सन्देहः । अथ परा यया त-
दक्षरमभिगम्यते, यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमनर्गमनक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, तद्रूपयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि । अग्रे च, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अपाणो ह्यप्रनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् पर-
तः पर इत्युक्त्वा, एतस्माज्जायते इति निरूप्य, अग्निर्मूर्दा
चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।

तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः
प्रतीयते । तयोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मत्वादे न सङ्गच्छते ।



माहुः । *सांख्यधर्मेत्यादि * तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-
प्रतिष्ठापयित्वा ज्येष्ठपुत्राय प्रादेति प्रतिष्ठानादग्रे सांख्यधर्माभिला-
षाच्च सन्देह इत्यर्थः । तदभिलाषमुपपादयन्ति * अथेत्यारभ्य * ।
* सृष्टिमाहेत्यन्तम् * । * अग्र इति * द्वितीयमुण्डके । तथाच पू-
र्वमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनित्वकथनात् तादृशत्वस्य
प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च, पुरुषं तद्रूपं ततोऽग्रे
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता इति
कथनात् प्रकृतिसंयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च तैरङ्गीकारात् तदभि-
लाष इत्यर्थः । एवं सन्देहबीजमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि *
मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाका-
ङ्क्षतयैकप्रकरणात्वादेकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्या-
ऽसंज्ञातविरोधत्वेनावान्तरवाक्यापेक्षया प्रबलत्वाद् ब्रह्मवाक्यत्वेनैव
सा भवत्वित्यत आह * तत्राक्षरेत्यादि * । * प्रतीयत इति * अ-
क्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रतीयते । * सृष्टिरिति * एतस्माज्जायते प्रा-
ण इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । * न सङ्गच्छत इति * बाधकोपपत्तेरुपक्रमा-
पेक्षया प्राबल्यात् न सङ्गच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते,

तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् । प्रकृतिपुरुषयोः श्रृष्टत्वादन्यतरमा-
धान्येनोभयोः सृष्टत्वम् । उभयात्मकत्वाज्जगतः । रूपमपि
समष्टेर्यष्टीनामग्रे ह्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वाच्च ब्रह्मविद्या ।
किन्तु स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या, उपचाराद्वेति । एवं
प्राप्त उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव
सर्वविज्ञानात् । तत् एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्र-
ह्मत्वं, पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि

न पुरुषादतः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह * प्रकृतिपुरुषयोरित्या-
दि * । * उभयात्मकत्वादिति * जीवजडात्मकत्वात् । * रूपमपि सम-
ष्टेरिति * अग्निर्मूर्द्धेत्याद्युक्तं रूपमपि श्रृष्टस्यैवेत्यर्थः । अत्र युक्ति-
माहुः * व्यष्टीनामित्यादि * । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमित्यत
आह * तिरोहितेत्यादि * सच्चिदानन्दरूपस्य विषयवाक्येऽनुक्त-
त्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्यापदविगोचो
दुर्वार इत्यत आह * ब्रह्मविद्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य वेदऽपि शक्तेस्तथा ।
नन्वग्रे विद्ययोः परापरविभागमुक्त्वा तत् उपनिषत्समाप्तावक्षरवि-
द्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदनेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्म-
विद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षां न साधीयानित्यत आह * उपचा-
राद्वेति * । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते * उ-
च्यत इत्यादि * । * ब्रह्मविज्ञानेत्यादि * एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य
ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, अपि वा तमादेशमप्राक्ष इत्यादिश्रुत्यन्तरे सि-
द्धम् । प्रकृतेऽपि, कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति
प्रश्नस्योत्तरत्वेनादृश्यत्वादिगुणकस्य ततः सृष्टेश्च कथनेन तद्विज्ञाना-
देव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्वबोधना-
च्च तल्लिङ्गमत्रापि दृश्यत इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः । तद्वि-
ज्ञानेन पुरुषाविज्ञानात् तद्विद्यया मोक्षाभावेन परत्वानङ्गीकाराच्च
तथेत्यर्थः । अत्रापि धर्मोक्तेरेव हेतुत्वम् । नन्वत्राक्षरपुरुषावुक्तावत
उभयोर्विज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नायं हेतुरित्यत-
आहुः * अक्षरस्येत्यादि * । * एतादृश एव हीति * अन्यथा पुरुषस्यरूप-

ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तेः । तथाऽक्षरात् स-
म्भवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरि-
क्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव । ईष-
दानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ।
ब्रह्मविद्याप्नोति परमित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वा-
दिगुणकः परमात्मैव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मवि-
द्यैवाऽस्तु । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्ते चाऽमूर्ते चेत्यत्र विकार-

कथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात् परतः पर इति तुरीयं पादं न
चदेत् । प्रयोजनाभावात् । तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकाभेद-
घटितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्ये-
वेत्यर्थः । ननूभयोः कथमभेद इत्याकाङ्क्षायामाहुः * तत्रेत्यादि * ।
* तत्रेति * अभेद उभयोर्वर्तव्ये । विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत
आहुः * इयमित्यादि * । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, अक्षरात्
परतः पर इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः । * ईषदि-
त्यादि * तथाचावस्थाभेदमादायायं भेदव्यपदेशो, न तु व-
स्तुभेदादतो, न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । एवं भेदप्रत्ययस्य
श्लिष्टपृथ्वस्य तिरोहितरूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् ।
अतः परं पूर्वमवस्थाभेदस्यानुक्तत्वादत्र तदङ्गीकारे प्रतिज्ञान्तरस्य
निग्रहस्यानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति * ब्रह्मविदित्यादि * । तज्ज्ञान-
न्दमयसूत्रस्य द्वितीयवर्णक उपपादितम् । अतो न दोषापपत्तिरित्य-
र्थः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ सूत्रमवतारयन्ति *
नन्वित्यादि * । * स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति * । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजना ।

स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति । सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि घटदर्शनेन मृत्त दृश्यत इति वदितुं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । न हि निसं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

अयमर्थः । पञ्चशिखवृत्तावव्यक्तपर्यायेषु नपुंसकलिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् यानिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वमव्यक्तलिङ्गम् । अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं न्यक्कृत्य ब्रह्मविद्यात्वं न स्थापयितुं शक्यम् । कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञात इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्यया । द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मपदस्य विकारोऽपि शक्तौ ग्राहितायां तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च । अतो लिङ्गबलात् प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इतरावित्यादि * । * व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः । आद्यं व्युत्पादयन्ति । * अदृश्येत्यादि * । ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वदितुं युक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मवाद इत्यादि * । ननु प्रकृतावपि तथासामर्थ्यमङ्गीक्रियते । अतः पारहारतौल्याच्चैतदपि ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । * भवितुमर्हतीति * । प्रधानस्य परिणामिनित्यतयैवाङ्गीकारात् तदेतादृशं भवितुं नार्हति । तथाचोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तददृश्यत्वस्याशक्यवचनत्वादेतेनैव प्रकृतिवादव्युदास इत्यर्थः । नन्वेतादृशत्वमेव तस्याः कल्प्यमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * जितमिति * । सांख्यवादिनः प्रतिज्ञासन्न्यासप्रतिज्ञान्तरयोरा-

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः ।
व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषवि-
शेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति । तस्मादक्षरविशेष-
णानि, न प्रकृतिविशेषणानि । नापि पुरुषविशेषणानि सांख्यपु-
रुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते
पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । नच तस्य बाह्याभ्यन्तर-
त्वम् । सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते प्राणादिः । त-
स्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो
विशेषणभेदः ।

पाठाज्जितमित्यर्थः । अन्यमपि विशेषणभेदमाहुः । * य इत्यादि *
नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यत आहुः । * व्यवधाना-
दित्यादि * अदृश्यत्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुण्डकं, पुरुषनिरूपणं च
द्वितीयमुण्डक इति व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमा-
हुः । * अक्षरेत्यादि * । तथाचाक्षरनिरूपणे आद्यन्तयोः पुरुष-
विशेषणद्वयनात् पुरुषात्मकमक्षरमत्राभिप्रेतं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथे-
त्यर्थः । येनेति वाक्यं तु प्रथममुण्डकसमाप्तिस्थम् । ननु पञ्चशि-
खवृत्तौ पुंलिङ्गस्याक्षरपदस्य पुरुषपर्यायेषु पाठाश्रयसकत्वमनाहत्य
पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः । तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न
सांख्यपुरुषविशेषणानीत्यत आहुः । * न हि दिव्येत्यादि * सा-
क्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् तथेत्य-
र्थः । ननु बहुषु कश्चित् तद्वशांऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः ।
* न हि तन्मत इत्यादि * । तथाच नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां
तुल्यत्वमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावादिनोत्कर्षापकर्षा-
वतस्तथाङ्गीकारस्तन्मनभञ्जक इत्यर्थः । ननु दिव्यत्वं दिविभवत्व-
मलौकिकत्वं वा । तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगणवैलक्षण्याभ्या-
मुपपद्यते । एकत्वं च जात्यपेक्षया । शेषास्त्वमूर्तत्वादयः सिद्धान्ते न
तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः । * नचेत्यादि * । किञ्चै-

व्यपदेशभेदश्च । ब्रह्मविद्यैवैषेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदस्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ धाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यत-

कत्वस्य जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रानन्तरमन्त्रोक्ता सृष्टिरपि सर्वेभ्यः स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् विभिद्यते । तथा महदादिक्रमेण तत्र सृष्टिर्न तु प्राणादिक्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् । अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । तथाच यदि सांख्यमतविद्याऽप्राग्भिप्रेता स्यात् तदा त्रिषु कचित् सांख्यविद्यामिति, तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्याव्यपदेशभेदादपि तथेत्यर्थः । * ब्रह्मेति * हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिव्यष्टिजनकस्य यद्युक्तं तदपि सांख्यमताद् भेदज्ञापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ नचेदं रूपं श्रिष्टस्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रेण केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रेण एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः प्राणादिसमष्टिसृष्टिमुक्त्वा तस्यैव रूपमग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रे वदन्ती श्रुतिर्मन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति केवलं परामृशति । ततोऽग्रे, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्व्यष्टिसृष्टिं वदतीति । इदं च न केवलस्य तन्मतीयस्य । तथा तैरनङ्गीकारात् । नापि केवलायाः । अन्तरात्मव्योक्तिविरोधात् । अतः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य न सम्भवतीति । ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्व-

रस्य सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । सूत्रविभा-
गात् पुनर्मुख्योपपत्तिरेवेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्यन्तरावि-
रोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविद्यैवैवेति सिद्धम् ॥२३॥

कायत्वस्यैवोक्तत्वादुपपन्नतरम् । अतो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः ।
विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेऽय इत्यनुक्तत्वा यदत्र भिन्नं सूत्रमुक्तं
तत्तात्पर्यमाहुः * सूत्रेत्यादि * । * चकारेणेत्यादि * । तथाचैतद्द्वय-
मपि तन्मतबाधकतया चकारेण सङ्गृहीतमित्यर्थः । तेन सांख्यमत-
सिद्धे कार्येश्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता ।

रामानुजाचार्यास्तु, यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य
भूतयोनेरक्षरस्येव, यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यग्निमवाक्ये परामर्शादक्षर-
पदेन परमात्मैवोच्यते । अक्षरात् परतः पर इत्यत्र तु पञ्चम्यन्तेना-
ऽक्षरपदेन भूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते । तथाचाक्षरादव्याकृतात् परः
पुरुषस्तस्मादपि परः परमात्मैव । अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्प-
रत्वं रूपं च लिङ्गत्वात् । भूतसूक्ष्मस्याक्षरत्वं तु, अश्रुत इति
वा, न क्षरतीति वा स्त्रविकारव्याप्त्या महदादिष्वन्मान्तराभिलाष-
योग्यक्षरणाभावाद्वा योगेन कथाश्चिदुपपद्यत इत्याहुः । तत्रेदमव-
धेयम् । गीतायां द्वादशे, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपास-
ते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति प्रश्नेन तदुक्त-
रेण चाक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भिन्नत्वं च बोधितम् ।
ततः पञ्चदशे, द्वाविमौ पुरुषौ लोक इति सन्दर्भे अक्षरपुरुषादुक्त-
मत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुतावपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशने देव एक इत्यक्षरस्यात्मत्वं, देवस्य क्षराक्षरोषि-
तृत्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं
पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्तरीतिकमवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञा-
प्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतसूक्ष्मरूपम् । प्रकृतहानाप्रकृतक-
रूपनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तवैयर्थ्यम् । एतस्याक्ष-
रविशेषणत्वेनोपपत्तेः । सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वेन तद्वार-

णस्याप्रावक्ष्यकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणात्मनः कार्योत्पन्नावस्थितस्येति चाहुः ।

शङ्कराचार्यास्त्वग्निर्मुखेत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेदं रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । एतस्माज्जायते प्राण इति पूर्वं प्राणादीनां, तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्यनन्तरं च दर्शनात् । नच सर्वात्मत्वबोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वे कर्मेत्यस्य सृष्टिकथनोत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतो हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति, स वै शरीरी प्रथम इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयोर्निश्चायनात् तस्यैवेदं रूपम् । नच सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्योक्तत्वादित्यग्रे मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्बलत्वात् प्रकरणिन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्धयति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्ताविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽसम्बन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविप्रकृष्टप्रकरणापेक्षयाऽतिर्बालघृत्वाज्जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैवोपन्यासात् । तदुपन्यासारम्भे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनःशब्देनास्य पक्षस्यष्टत्वस्य स्वयमेवापादनात् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये तेन मूर्धादिश्रुतिरेव प्रमाणतयोपन्यस्येत । अतः सूत्रं भाष्यं च स्वाग्रहमात्रेण विरुन्धन्नातिपाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव मैक्ष्वमपि दत्तोत्तरम् ।

शैवस्तु पूर्वानुसार्येव ।

माध्वास्तु, 'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्' इति स्कान्दादक्षरपदं त्रिष्वपि रूढमङ्गीकृत्य, अक्षरात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतितः परं यल्लक्ष्मीरूपमक्षरं तस्मादपि परोऽहद्वयत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दवाच्यः पुरुषस्तदुभयभिन्न उक्तविशेषणादेव । यः सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणात् प्रकृतितोऽपि भिन्नः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादि-
गुणानुक्त्वा प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामु-
पपादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति,
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्षेणितमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य
द्युमूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वाद्विगुणयोगमेकैको-
पासननिन्दया च मूर्द्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते ।

नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाश्चतुर्मुखाङ्गेदेन व्यपदेशात् विर-
क्त्यः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशस्य महिमानमिति धीतशोक इती-
शान्यत्वव्यपदेशात् रुद्रः । यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मरुद्रावित्याहुः ॥२३॥ ॥७॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेना-
ऽन्तर्यामिणोऽहष्टत्वेऽदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गादर्शितः । अतः परं प्र-
स्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्वबोधनाय तत्प्रयोजनमा-
हुः * अधिकरणत्रयेणेत्यादि * । अत्ता चराचरग्रहणाद्, गुहां प्रवि-
ष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्, अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणत्रयेण वैशे-
ष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्यान्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्त-
र्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणो तस्याहष्टत्वोपपादकान्
अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवाहृश्यत्वादीतिशङ्कानिरासाया-
न्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरभाव-
श्चोक्तः । तत् तदा सङ्गच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता वास्तवी स्या-
त् । परमात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेना-
ऽधुनेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विषयवाक्य-
मुदाहरन्ति * को न आत्मेत्यादि * । इदं च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके
वर्तते । तन्नोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलनामानः प-
ञ्चापि भुताभ्ययनवृत्तसम्पन्नाः कञ्चन समेत्य मीमांसां चक्रुः । कां न

आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी अभिज्ञे भिज्ञे वेति संशयो न तेषां विचारबीजं, किन्त्वस्मदुपास्य आत्मा कः, किं ब्रह्म, तदेकदेशो वेति संशयो विचारबीजमित्यनुपदमेव व्युत्पादयिष्यामः ।

यदत्र कैश्चिद् व्याख्यातम् । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषण-विशेष्यत्वाद् ब्रह्मेत्यात्मात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्यात्मेति चात्म-व्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अतो, ब्रह्म आ-त्मैव, आत्मा ब्रह्मैवेत्यभेदेन सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स्व आत्मेति फ-लिष्यतीति । तन्न । किम आवृत्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वेन विशेषण-विशेष्यभावप्रतीत्यनुदयादेतदुपपादनभूताग्रिमग्रन्थानुरोधेन तथाङ्गी-कारेऽपि तत्रात्मन उपास्यत्वेनैव सिद्धतया तत्र प्रत्यगात्माभेदापादन-स्यासङ्गतत्वादिति । अतः पूर्वोक्तसंशय एव विचारबीजम् । मी-मांसाफलं त्वग्रे वक्तव्यम् । ततः स्वविचारणया तन्निश्चयमलभमाना उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासकं संशयवारकत्वेन सम्भा-वितवन्नः । सर्वेऽपि तन्निष्कटे यदा गतास्तदा तेन विचारितम् । एते प्रश्नार्थमागता महाश्रोत्रिया अहमिव वैश्वानरोपासका, नाह मेऽशो-ऽधिकोऽतोऽन्यमश्वनुशासनीति । तत एषं निश्चित्य तद्वेत्तारं कैकेयमुपदिष्टवान् । ततस्ते षडपि कैकेयराजनिकटे गताः । तदा स राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं दातुमारब्धवान् । यदा न जगृहुस्तदा, न मे स्तेनो जनपद इत्या-दिना स्वस्य सद्वृत्ततामुक्तवान् । तथापि ते धनं न जगृहुस्तदा तेषामधिकलिप्तां सम्भाव्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि, ऋत्विक्समानं धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्यात्तव्यमित्युक्ते, ते स्वाभिप्रायमु-क्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति । तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्युक्त्वा अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयोऽहि ते समिद्धारपाणयो राजसमीपं गताः । ततो राज्ञा, एते धनविद्याप्रतिष्ठावन्तोऽपि स्वाभिमानं परि-त्यज्यैतज्जिज्ञासयैवं समागता अतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रति-भापरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं त्वमात्मानमुपास्स इति । तदा तैः क्रमेण द्युसूर्यादिषु स्वस्वोपास्यात्मत्वेनोक्तेषु, एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादिना द्युसूर्यवाय्वाकाशवारि-पृथिवीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्गर्मात्मत्वबहुलत्वरयि-

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति । तस्य ह वा
एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथ-
ग्वर्त्मात्मा मन्देहो बहुलो वास्त्रेव रयिः पृथिव्येव पादाबुदर एव
वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाह-
वनीय इत्यादि ।

तत्रप्रतिष्ठात्वगुणयोगं मूर्द्धविपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणबस्ति-
भेदपादविस्तानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च मूर्द्धचक्षुः-
प्राणदेहमध्यभागर्यस्तपादभावमुपदिश्याग्रे आम्नायत इत्यर्थः ।

* यस्त्वेतमत्यादि * एतदर्थस्तु, यस्त्वेतं भवत्पृष्ठम्, एवं म-
दुक्तप्रकारेण तत्तदवयवविशिष्टमकं, प्रादेशमात्रं, मात्रं कात्स्न्येऽव-
धारण इति कांशाच्छ्रुत्यन्तरे मूर्द्धचिबुकान्तराले प्रतिष्ठितत्वक-
थनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमा-
णकत्वेऽप्यभिनः सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्, आ-
त्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान् नराश्रयतीति यास्केन पृषोदरा-
दितया निरुक्तं स्वप्रापकम् उपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु
द्युपभृतिषु, सर्वाभूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्व्वात्मसु जीवेश्वन्न-
मात्त सर्वात्मभूतः सस्तांस्तानेकदेशाभिमानिनो न्यक्कृत्य तत्तद्धीवृ-
त्तिभिस्तत्तादृान्द्र्यैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते । तस्य ह वा एतस्य स-
र्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाः, त्वदुपास्यश्रुरूपः
सुतेजस्त्वगुणविशिष्टः । एवमग्रेऽपि । विद्वरूपो नानारूपवानादि-
त्यः । पृथग्वर्त्मात्मा आयहोद्वहादिभेदेन वान् वायुः । सन्देहो देह-
मध्यभागः । बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः । बस्तिर्नाभ्यधोभागः ।
रयिः, अन्नोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्धनरूपा आपः । प्रतिष्ठा पादौ
पृथिवी । वेदिराकारसाम्यात् । बर्हिरास्तीर्यत्वसाम्यात् । हृदयं गा-
र्हपत्यो, हृदयाद्धि मनः प्रणतिमिवानन्तरं भवतीति साम्यात् । अन्वा-
हार्यपचनो दक्षिणाग्निः । आहवनीयो हवनस्थानत्वसाम्यात् । एवं

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । अर्थस्यातिसन्दिग्धत्वात् सन्देहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत् किञ्चित् । उपपादने त्वतद्धर्मा एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

वैश्वानरो यद्यप्यग्रावेव प्रसिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-

विषयमुक्त्वा संशयाकारं तद्वर्जं चाहुः । * किमित्यादि * । * अर्थस्येत्यादि च * । कथमतिसन्दिग्धत्वमित्यत आहुः * तत्रेत्यादि * तद्वर्जं विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः प्रयोगोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । तत्र किम आवृत्त्या वाक्यभेदावगमाद्विशेषणाविशेष्यभावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणित्वमापाततः प्रतीयते । नान्यत् किञ्चिदन्यतरस्य प्रकरणित्वोपपादकम् । अत उपक्रमस्य सन्दिग्धत्वादर्थस्यातिसन्दिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मानमुपास्स इति प्रश्नस्य दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिप्रत्युत्तरादुपास्यस्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न प्रतीचोऽस्य । ततश्च समेत्येत्यस्य स्वस्वोपास्यरूपप्रकाशनेन संविदं कृत्वेत्यर्थात्, को न आत्मेत्यत्रोपास्यतया परामृष्टस्यैव विशेषजिज्ञासाबोधकं किं ब्रह्मेति वाक्यम् । तथा सत्युपपादनग्रन्थाद् ब्रह्मण एव प्रकरणित्वं निश्चीयत इत्युच्यते, न दाषि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिरूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्ध्यन्ति । सुतेजःप्रभृतीनां जन्यानामेवार्थानां मूर्द्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच, 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यनूद्यता । तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता' इत्यनूद्यविधेयलक्षणयोर्विचारे मूर्द्धादीनां सिद्धानामर्थानामनूद्यत्वस्य सुतेजआदीनां जन्यानां विधेयत्वस्य चावगमात् साकारस्य ब्रह्मणोऽवयवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयोपदिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्क्यम् । यतः साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । द्युप्रभृतिलोकवदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसन्दिग्धत्वमित्यर्थः । एवं सन्देहबीजमुपपाद्य पूर्वपक्षमाहुः । * वैश्वानर इत्यादि *

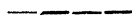
देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदमिति गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरो । तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि मुख्यजीवित्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तस्माद्विरण्यगर्भोपासनापरमेवैतद्वाक्यं, न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दाद् विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा

अग्निर्वैश्वानरो वह्निरिति कोशस्मृतेर्वैश्वानरशब्दो भूताग्नावेव प्रसिद्धः । तथापि पूर्वकाण्डे, विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमन्हामकृण्वन्नित्यादावहःकेतुत्वकथनेनोत्कर्षवत्तया सिद्धत्वाद् देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । पूर्वकाण्ड एव, वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि किं भुवनानामभिधीरिति देवतात्मन्यपि सिद्धत्वात् । तत एव देवतात्मपरिग्रहप्राप्तावप्युत्तरकाण्डे वाजिनां बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रावणात् तैत्तिरीयाणां बृहन्नारायणोपनिषदि प्रजापतिः संवत्सर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमिति गम्यते । यद्यपि माण्डूक्यादौ, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति श्राव्यते, तथापि तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणात् तत्परत्वमेव युक्तम् । तस्य च ब्रह्मनामकत्वाज्जीवसमष्टिरूपत्वाद् ब्रह्मात्मशब्दावपि तत्रैव युक्ततरो । तं योऽहंप्रहणोपास्ते तस्य यथा क्रतुरितिन्यायेन तद्भावात् तदुपासकस्यैव सर्वत्रान्नभोजनं युक्तम् । भोजनत्वमिति पाठे, भोजनत्वं भोक्तृत्वम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । शेषमुक्तानार्थम् । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं विशदीकुर्वन्ति । * उच्यत इत्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * साधारणेत्यादि * अत्र साधार-

हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं, द्युमूर्द्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत् एव, न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्तस्य ।



णशब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणाशब्देभ्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विवक्षितत्वेऽपि, ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ब्रह्मादिपदान्नभोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेषाधिक्यं, तात्कमित्यपेक्षायां स्फुटीकुर्वन्ति * प्रादेशेत्यादि * । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारण्यात् सन्देहः स्यादिति समासान्तरं तमर्थमाहुः । * साधारणादित्यादि * । तथाच शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् द्युमूर्द्धत्वादेर्धर्माद् वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः * विशेषादित्यादि * । * समं संन द्योतयत इति * समासघटिकायाः पञ्चम्या ल्यब्लोपप्रयुक्तत्वेन श्रौतयोस्तत्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यद्युमूर्द्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिव्याहारेण परस्परसामानाधिकरण्यसूचनाद् द्योतयतः । * अग्नयेति * वैयधिकरण्ये । एतेन ल्यब्लोपार्थग्रहणो युक्तिरुक्ता । ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिधिमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां लभ्यते । तावता द्युमूर्द्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः * यदपीत्यादि * । तत्र हेतुः * पुरुषत्वात् तस्येति * अयमर्थः । श्रुतौ पुरुषशब्दश्चतुर्धा प्रयुज्यते । पुरा आसेति, पुरुष-

तीनि, पुरि शेष इति त्रिधा योगेन । एकधा आकारविशेषे कृत्वा । प्रकृते च मूर्द्धाद्यङ्गभावणाद् रुढ एवाभिप्रेयते । सा च कुत्र मुख्येति विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्याङ्कारविकृतित्वेन तद्वाच्यं ब्रह्मण्येव मुख्या । आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञानमयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च । सहस्रशीर्षा पुरुषः, वेदाहमेनं पुरुषं महान्नमित्यादावपि तथैव सिद्धत्वाच्च । एवं सति, पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकांशेनान्यत्र शाक्तग्राहणेऽपि, 'तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते । विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक् ॥ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च नर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वाकनराः । ते सर्वे पुरुषांश्चत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' इति शिवतत्त्वविवेकलिखितपुराणात्, 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥ स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादर्था' इति नृसिंहपुराणाच्च परात्मन् ब्रह्माणं वासुदेवे एव मुख्यः । अतस्तस्यैव पुरुषत्वादितरवारणाच्च । नचेतरवारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति शङ्क्यम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां तस्यापि वारणात् । शिवः शक्तियुतः शर्वादिति श्रीभागवतवाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्यादिपञ्चत्रिंशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधीनत्वयोरुक्तत्वात् । शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभावितुं नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्फान्दितुमपीति सौन्दर्यलहरीं शङ्कराचार्यैरपि तथाङ्गीकारादिति । नच कारणास्थ सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात् तादृशं रूपं ध्यानाद्यर्थमवोच्यते, न तु तद्वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम् । अत्र मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिना सिद्धान्त्यवाङ्मानि निर्दिश्य तेषां द्युप्रभृतिरूपताविधानादङ्गानामवास्तवत्वस्याशक्यवचनत्वात् । नच पृथिव्येव पादावित्यत्र विपरीतोद्देश्यविधेयभावशैवमिति शङ्क्यम् । पूर्ववाक्य उद्दालकं प्रति, पादौ त्वेतावात्मन इत्युक्तत्वात् । नच वैद्यके, मूत्राशयपुटो बस्तिरितिकथनादत्र तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्क्यम् । बस्तिर्नाभेरधो द्वयोरितिकोशोक्ताया नाभ्यधोभागमात्रताया अत्र विवक्षित-

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवता-
त्वाद् देवताद्वन्द्वे चेति विश्वानरौ । तौ निवासो यस्येति, तस्य
निवास इत्यण् । तेन परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति, नान्यः ।

त्वात् । अन्यथा जलस्य मूत्रीभावेनाऽप्रयोजकत्वे तस्मिन् रयित्वक-
थनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तस्य जलनामत्वाभावात् । एतद्वा अपां
नामधेयं गुह्यं यदाधात्रा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यश्रावणाच्च । नच
साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽब्रह्मत्वं शङ्क्यम् । विरुद्धधर्मा-
श्रयत्वेन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वं तस्याप्रयोजकत्वात् । अलौकिका-
ऽऽकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सहस्र-
शीर्षा पुरुषः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिश्रुतीनामेव मानत्वात् ।
सर्वत्रैकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् । अतः साकारस्यैव ब्रह्मनाप्रति-
पादनार्थमेवं कथनमिति, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं
शक्येति ।

तेन शङ्कुरभास्कराचार्याभ्यां यद् व्याख्यातं, साधारणयोर्वै-
श्वानरात्मशब्दयोर्यो विशेषो धुमूर्द्धत्वादितस्मादिति । तद्विरण्यग-
र्भसाधारण्यादसङ्गतमिति बोधितम् ।

ननु भवत्वेन, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय
इत्याकाङ्क्षायां योगरुढ्येति बोधयितुं योगं बोधयन्ति । *विश्वस्येत्या-
दि* । विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इतिश्रावणाद् ब्रह्माण्डदेहस्य
विश्वस्य जडस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणा-
न्नरस्य तदन्तर्गतस्य मुख्यजीवस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वा-
द्देवताद्वन्द्वे कृते, देवताद्वन्द्वे चेति सूत्रेणानङ्गि जाने, विश्वानरौ । ततो
निवासार्थेऽङ्गि कृते तथेति तथेत्यर्थः । तस्य निवास इत्यण् इति पाठे
तु, विश्वानरयोर्निवास इति विग्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येको-
ऽर्थो विग्रहोपन्यासेनेतरश्च सूत्रोपन्यासेनेत्येवमपि विरुद्धधर्माश्रय-
त्वाय संगृहीतं भवतीति बोधितं ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य
सुमतौ स्यामेत्यत्र, विश्वान्नराज्ञयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा,

भगवदंशत्वादप्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद् वैश्वानरः पर-
मात्मा ॥ २४ ॥

अथवा विद्वानर एवेति निरुक्तीनामुक्तिः । सायणीये च विश्वेषां
नराणां हित इति । अन्यत्रापि च, नरे संज्ञायामिति विश्वपदस्य दीर्घं
विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाच्चा-
र्यस्य प्रवृत्तत्वादेवं व्युत्पादनम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढ्याः सर्वमा-
धारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनमिति शङ्कायामाहुः । * भगवदंशो-
त्यादि* । तथाच पुरुषपदवदत्रापि रूढ्यादिच्छायामात्रम् । वस्तुनस्तु
जातिनिबन्धना प्रशंसानिबन्धना वा गौणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः * त-
स्मादित्यादि * । * तस्मादिति * । उक्तरीतिकाद् विशेषात् सर्वेषां
पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यस्तु, विशेष्यत इति विशेषो विशेष्यमाणत्वम् ।
जाठरभूतदेवतात्मपरमात्मसाधारणस्य 'वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा-
साधारणधर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्येवं सौत्र हेतुं व्याख्याय' औपन्यवा-
दीनां षण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्माति विचार्य भेदस्य निर्देष्टाज्जी-
वात्मत्वे निवारिते, तेषां जीवात्मनोमात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति नि-
श्चये तज्जिज्ञासुभिर्वैश्वानरात्मज्ञं कैकेयं राजानमागम्य पृच्छ्यमानो
वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते । किञ्चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुप-
क्रम्य पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्व्वात्मब्रह्मशब्दाभ्यां व्यवहारे कर्तव्ये ब्रह्म-
शब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो दृश्यतेऽतः स शब्दो ब्रह्मैवाभि-
धत्त इति विज्ञायते । किञ्च । सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मस्वज्ञादनमग्नि-
प्रोतेषीकातूलदाहवत् सर्वपाप्मदाहश्चाग्रे वैश्वानरात्मविज्ञानफलत्वेन
श्राव्यमाणौ ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः ।
अत्र ब्रह्मधर्मैर्विशेष्यमाणत्वं त्वायाति, परन्त्वतिक्लेशेनेति बोध्यम् ।

मिश्रुशैवौ तु, सर्ववेदान्तसाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्म-
रूप इति व्याचक्ष्यतुः । तत्त्वात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसा-
पेक्षतया तयोः साध्यसमत्वं सिद्धवद्धेतुनानर्हत्वात्तुपेक्ष्यमेव ।

माध्वास्तु, आत्मशब्दः परं विष्णौ नान्यत्र कचिद्विध्यत इति-
स्मरणाद् विष्णवसाधारणेनात्मशब्देन विशेषणमिति व्याकुर्वन्ति ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

तदप्यात्मशब्दस्योपक्रमस्य संशयवाक्याग्रिमप्रश्नादिवाक्यतत्राग्रिम-
निष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवसाधारण्यदर्शनेन चोपपादनसापेक्षतया
शिथिलमेव ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहंतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रा-
देशमात्राभिधिमानपदयोर्व्याख्यानम् । प्रादेशाद्युमूर्द्धादिपृथ-
ग्वान्तास्तेरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रा, मुख्यादेषु करणे-
ष्वर्तत्वेन मीयत इति वा, व्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा,
प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशाद्युलोकादय एव, तावत्परि-
माणो वा । शास्त्रान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं क-
ल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहा-
रात् । प्रत्यगात्मनया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिधिमान इति । तत्तु
न युज्यते । मूर्द्धाचिबुकप्रतिष्ठनया प्रादेशमात्रत्वस्य काल्पनिकत्वे
मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिना युमूर्द्धत्वा-
दिकथनमेव मानमिति वाच्यम् । नदेजति, तत्रैजति, अणोरणीयान्
महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः, अणीयान् व्रीह-
र्ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धधर्माधारत्वं, अभिन्ननि-
मित्तोपपादानतोपगमेन स्वयमप्युपगते, मायायां युक्तिविरोधस्य भूष-
णत्वे च स्वीकृते युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरमताभ्यामवि-
रोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते युमूर्द्धत्वप्रादेशमात्रत्वयोः स्वमतपरम-
ताभ्यामविरोधसिद्धेस्तथा कथनस्य काल्पनिकत्वानुपपन्नकत्वात् ।
प्रत्यगात्मत्वेन विमीयमानस्य विषयत्वेनाब्रह्मत्वस्य भासत्यां स्वीका-
रात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि, को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्मिन्नवाक्य-
त्वपक्ष एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्माभेदमानाभावस्योपपादित-
त्वाच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमत्राविवादम् ॥ २५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहंतुना सिद्धे
वैश्वानरस्य परमात्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।
* व्याख्यानेनेत्यादि* । तथाच स्मारस्येन तथाप्रतीत्यभावादाग्रहवा-

केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरयाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्तीति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्र-
ह्मत्वे । स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव
हि श्रवणम् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न
ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्यते । अतः, इति हेतोः
प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्यप-

देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं

दित्वमाशङ्कोतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकु-
र्वन्ति * कांचिदित्यादि * । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आ-
हुः * स्मरणं हीत्यादि * । * स्मरणं नोपपद्येतेति * ये हि ब्रह्म
स्मरन्ति ते श्रुतिनः श्रुत्यैव स्मरन्त्यतस्तत्राभावे तन्नोपपद्येत । त-
थाच प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमि-
त्यर्थः । तेन,

अनन्तशास्त्रासांपक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये ।

स्वर्वादिक्लिपतादर्थाद् बलीयानुपबृंहितः ॥

इति बोधिनम् ।

अन्ये तु, 'द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्र-
सूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा
सर्वभूतप्रणता' इति । 'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षि-
तिः । सूर्यश्चक्षुर्विशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः' इत्युदाहृत्य स्मर्य-
माणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भ-
वात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ शङ्कांशं व्याकुर्वन्ति * तन्वित्यादि *

स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणायानसमायुक्तः पचाभ्यन्नं चतुर्विधम्' इति जाठर एवाग्निवैश्वानरो भवति । तस्यैव भगवद्विभूतित्वात् । वाक्यार्थो यथाकथञ्चिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः । अन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निवैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदाग्निसाहचर्यादग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नहेतुहेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वान्न भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।

* इति वाक्यार्थो निर्णीयत इति * एवं प्रकारेण स्मरणेन निर्णीयते । ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यं, तदा भगवति योजनं कुतो निषिद्ध्यत इत्यत आह * न त्वित्यादि * । कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति * अग्निरित्यादि * । अयमर्थः । वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, य एषोऽग्निवैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया अग्निरिति भूयते । तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम् । प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे । तत् * तस्मादग्निसाहचर्यादग्निरेव वैश्वानरो भवेत् । यास्कोक्तस्य योगान्तरस्य तत्रापि शक्यवचनत्वात् । नच योगतौल्येऽग्नौ कुतः पक्षपात इति शङ्क्यम् । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थं हृश्यते । नचेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्क्यम् । प्राणो हि देवतात्राग्रे पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्थ्या आवगतेः । तस्य

न । तथा दृष्ट्यपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत् तत्राह । अमम्भवात् । न हि तस्य द्युमूर्द्धत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । उपचारादुपामनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि चैनमधीयते, वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति ।

मुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्ताल्लङ्गात् । तदिदं सूत्रस्थेनादिपदेन सूचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ग्राह्यो, न परमात्मा । न वाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समामननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतामाधने भिन्नो हेतुरिति सूत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य होमीयत्वमाहुर्देवताप्राप्तिश्च या आदिपदेन संगृहीता, तन्नाप्येतदेव प्रयोजकमिति हेतुरपि भवतीति तथात्वबोधनाय न चकारः । स्फुटमन्यत् । परिहारांशं व्याकुर्वते *नतथेत्यादि* । पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यते । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपदिश्यते, तस्मात् । नचोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्दोषावहत्वस्य पूर्वं साधितत्वाद्वा तदादृष्ट्युपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टाविंशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य जाठराग्निरूपतेति स्वयं त्वविक्रिय एकरसएवेति भगवतः ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः । * तर्हित्यादि * ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यार्थेति कार्यं मुख्यम् । तर्हिदं कार्यवाक्यमेवास्तु । गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तन्नाहेत्य-

तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे सम्भवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊर्ध्वेत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थतेति कस्य चिद् बुद्धिः स्यात् । तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं कृत्स्नमं वेति । अस्मिन् मिद्ध एव पूर्वोक्तं मिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋणयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः ।

र्थः । शेषमुत्तानम् * । पाठान्तर इति * सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिकं पूर्ववदस्त्विति चेत् तत्राहुः । * भगवदित्यादि * सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिर्भर्मुल्यसम्भवे गौणस्यान्याय्यत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ * इत्यादीत्यादिपदेन, वैश्वानरं केतुमहामित्यादीनां संग्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ एतदादिषु पञ्चसूत्रेषु, मन्यत इत्यस्याध्याहारो ज्ञेयः । ननु चतुर्भिः सूत्रैः सर्वस्मिन्नधिकरणार्थं सिद्धे एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अधुनेत्यादि * । * पूर्वोक्तमिति * । असाधारणभगवत्परमरूपं विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । * शब्दबलेत्यादि * शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमादितात्पर्यम् । तद्वि-

शब्दार्थयोजैमिनिः । आश्वमरस्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचार-
कः । केवलार्थविचारको वादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचारावि-
चारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदंस्तेषामल्पबुद्धिरुपायनाय ना-
मान्याह ।

तत्र जैमिनिरुभयवत्तन्विचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्याप-
कस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूप-
विचारणैवाविरोधं गम्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्व-
तःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्म-
णः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव । त्रयोऽपि
नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्तु आकाशवत् परिच्छे-
दगिरूप्याः । तद् वृद्धिहान्याभ्यां तथा भवन्ति ।

स्यारेणार्थविचारका व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिना-
मकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * आचार्यः पुनरित्यादि *
। बृहदारण्यके प्रथमे गार्गीब्राह्मणे, मा ते मूर्द्धा व्यपदतदन-
तिप्रश्न्या वै देवता अनिपृच्छमि गार्गी मातिप्राक्षीरित्यतिप्रश्ने दो-
षश्रावणेन, कठवल्ल्यां, नैषा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधेन च का-
ल्पनिकानि विचारं दोषः पर्यवसितः । तैत्तिरीये च, तत्त्वेव भयं वि-
दुषोऽमम्भानस्येत्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः । अत आचार्यस्तमिमां
विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, सो-
ऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभृत्युक्तत्वाच्छब्दबलेनैव कर्तव्यं
विचारमपि स्वशास्त्रे वदंस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य
मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्राथम्ये हेतुः * उभय-
बलविचारक इति * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * व्यापकस्येत्यादि * कल्प-
नाव्यतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रस्ययोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षा-
यां तं प्रकारमुपपादयन्ति * आकाशेत्यादि * । यद्यपि धृतौ प्रादेश-
मात्रमभिधिमानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शब्दक्रमादर्थः क्रमो बली-

स्मृतावप्युक्तम् ।

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषारूपान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञान्वा निमुच्यत इति ।

यानिति पञ्चमस्य, श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वादर्थोच्चेति प्रथ-
मसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र सिद्धम् । अ-
र्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तदत्राप्यादरणी-
यम् । अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारत्वकल्पना प्रसज्येत । सम्भवति
चार्थक्रमादरेण परिमाणाविरोधितं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माश्रय-
त्वकल्पनमयुक्तम् । तस्मिन् प्रकारे कथं सम्भव इति चेदित्यम् । आ-
काशवत् सर्वगतश्च नित्य इति, सर्वतःप्राणपादं तदिति श्रुतिश्रुत्यामे-
वंविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमतः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमन-
न्तमूर्नित्वं च । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति, पश्य मे पार्थ रूपाणि
ज्ञानशांऽथ सदस्रश इति श्रुतिस्मृतिश्रुत्यां सिद्धम् । तच्च कचिद्, बहु
स्यामिति श्रुतेः स्वेच्छया, कचिच्च, यद्यद्विद्या त उरुगाय विभाव-
यन्ति तत्तद्रूपः प्रणयसे सद्नुग्रहायैति वाक्यात् परेच्छया, कचिच्च
पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्तत्प्रकारकोपासनेन प्रकटी-
भवति । प्रणयस इत्यस्य तत्तद्गोचरत्वं प्रापयस इत्यर्थात् । नच रू-
पभेदे ब्रह्मभेदः शङ्काः । यदेकमिति श्रुतेरविभक्तं च भूतेषु विभक्त-
मिव च स्थितमिति च गीतावाक्यात् । अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषे-
ऽन्तःप्रतिष्ठितमिति द्वयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः । यदि चाकाश-
वदिति श्रुत्या विचार्यास्तदा ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् प-
रिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकवृद्धिहासाश्रयां नानापरिमाणा भवन्ति ।
ननु श्रुतौ पुरुषं पुरुषविधमिति विकं वैश्वानरविशेषणं, न तु प्रका-
राणाम् । परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत
आहुः । * स्मृतावित्यादि * । * उक्तमिति * पुरुषत्वमुक्तम् । त-
थाच वैश्वानरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वाभोक्तानुपपत्तिरिति सर्वमुपप-
न्नमित्यर्थः । तृतीयस्यानन्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति ।

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि
च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुष-
त्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुद्ध्यते । अतः
साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

* भूतेष्वित्यादि * । * पञ्चधेनि * ध्यानार्थं प्रादेशमात्रं अश्रयार्थ-
मङ्गुष्ठमात्रः स्वामित्वार्थमाक्षिप्यतः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो
वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थं इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं प-
ञ्चभिः प्रकारैः । * उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति * अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य
आत्मनि तिष्ठतीति श्रुतेस्तथा । स च, अधो तिष्ठत्या चित्तस्यान्ते ना-
श्यामुपरि तिष्ठतीति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीरस्थित्यर्थम् । * प्रादेश
इति * प्रादेशमात्रः । स हृदये व्याख्यातो, मूर्द्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र
हृदि ध्यानार्थम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तत्त-
न्प्रियमनार्थं तेषु तिष्ठन् मनःप्रभृतीनामणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद-
नुरोधेनाणुः । तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्निधारयेदिति वा-
क्ये चित्तस्य व्यापकत्वेोक्तेस्तत्र तिष्ठन्तद्वृद्ध्यर्थं व्यापकः । ननु प्रा-
देशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वात् तद्विचार एव कार्योऽन्यविचारस्य किं प्र-
योजनमित्यत आहुः । * एकस्येत्यादि * एकस्य प्रादेशमात्रस्याप्यु-
पक्रमे सर्वभूतस्थेषु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवत्त्व-
भेदं बोधयितुम् । तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु
विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकटनायायं विचार इत्य-
र्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * पुरुषत्वादिति *
आत्मत्वात् । पुरुषो चात्ममानवाविति कोशात् । तथाचाकाशवदि-
त्यादिश्रुतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारणैव परिमाणद्वयाविरोधो जैमि-
निमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारत्वाद इत्यत्र किं मानमित्या-
काङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षणीसमाप्ती, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मे-
त्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षत इति सूत्रद्वयात् तदनुसारेणाहुः । * अत
इत्यादि * । * अत इति * एवमुभयबलविचारकत्वात् । इदं च

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निगकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी ।

अत एव पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि
मायापगमनकृतत्वात् स्वाभाविकत्वम् । तथापि निर्दिश्यमानं
सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिः केवलयौक्तिकाश्चिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुधादि-
का श्रुतिरिति । यद्याद्वया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्र-
णयसे सदनुग्रहायेति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां
बुद्धिमौक्यभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद् युक्त्यनुरो-
धेन ब्रह्मपादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षे
त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः । अभिव्यक्ति-
स्तु तुल्या । एवं सति बादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

सूत्रद्वयं शतदूषणीकृता व्यङ्क्याचार्याभिधेन स्वग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरां धर्म-
त्यस्यानुषङ्गोऽधिको ज्ञेयः । * आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति * अ-
धिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाच्येषु वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्णवा-
दिरूपा तत्तद्गुणगुणसमष्ट्यभिमानिनी तयाधिष्ठितेन शरीरतयाङ्गी-
कृतेन * अत एवेति * । अधिष्ठानादेव । सूत्राक्तस्य हेतोः साकारपक्ष-
ऽप्युपपत्तेस्तमपि पक्षमाहुः । * अभिव्यक्तेरित्यादि * । * न स्वाभा-
विकत्वमिति * किन्त्वर्भकौकःसूत्रोक्तव्यामदृष्टान्तेनोपरवचदागन्तु
कत्वम् ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ अत्रापि भाष्यमुक्तानार्थम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तवेकदेशी नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रादेशत्वं सम्पत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का सम्पत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान्, अध्यात्म्ये च मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स होवाच मूर्द्धानुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना स-



सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ननु पूर्वं जैमिनेमैतं प्रदर्शितमधुना प्रकाशान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * जैमिनिमत इत्यादि * परममहत्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षाद्विरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी ईदृशं भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे तावन्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन पुरुषश्रुतिविरोधादिति तद्देशयः । अस्मिन्निमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, द्युमूर्द्धत्वादिकं तूपासनार्थमित्यविरुद्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र * सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेशमात्रत्वं तथाह । तत्र सम्पत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षायां सम्पत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च स्वयं जैमिनिः श्रुत्या प्रदर्शयतीत्यर्थः । * सम्पादयन्निति * कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति * प्रादेशमात्रमित्यादि* । * इत्यादिनेति * अश्रुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्तमानमा वैश्वानर इति । मुख्यामाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहूलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चिबुकमुपदिश-

स्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्त्रते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धमुभयं भगवत्सनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुस-

न्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इतीत्येतावता सन्दर्भेण । अर्थस्तु, देवाद्युप्रभृतयः, सुविदिता, वैश्वानरमूर्क्षादिरूपेण भवद्भिर्मत्तः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिसम्पन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह वै प्रसिद्ध्या प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु च इत्यारभ्य सम्पादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति । स होवाच मूर्क्षानमित्यादिना । एष द्युलोकात्मा देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अतिष्ठागुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्येदमिति शैषिकोऽण् । एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्क्षानमित्यादिनाऽध्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् सम्पादयन् सम्पत्तिनिमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः सम्पत्तिस्तदनुरोधानिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं, न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं द्युप्रभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्वाण एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं व्याकर्तुमवतारयन्ति * मुख्यमित्यादि * । * मुख्यमिति * शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो, न तु प्रदेशभेदरूपभेदाभिव्यक्त्यनुस्मृतिसम्पत्तिवशात् । तत्र प्रमाणम् * न हीत्यादि * । अयं श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयगद्यस्यार्थोपन्यासः । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादित्यादि * नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन श्रौता-

तत्त्वं, न युक्तिः । शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीति-
कविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समापनन्ति । नहि
तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्या । अ-
तोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत्य स्व-
मतमाह ।

एनं वैश्वानरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले जाबालाः समापन-
न्ति । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रूवोः प्राणस्य च

— — — — —

नुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वादुपबृंहणेन विरोधे निरस्ते श्रौत-
क्रमानादरस्याप्रयोजकत्वात् तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुद्धाट्य तत्र
श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति *वैश्वानरस्येत्यादि* । *म-
मामनन्तीति* *स एषो वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्ये वदन्ति । *
सम्भवति युक्त्येति* *भेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः श्रुत्येक-
समधिगम्यत्वात् तद्वलेन विचारे तत्र भेदानुक्त्या तदभावेऽपि त-
न्नित्यं मन्तव्यमित्यर्थः । एवमेकमामननं प्रदर्शितम् । यद्यपि सम्प-
त्तिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु व एतान् वक्ष्यामीत्या-
दिना मध्वादिबलत् कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृ-
ततथासम्पादनवचनात् । तथा सति द्युमूर्द्धत्वादीनामध्यात्मं कल्पनो-
पदेशो, न तु स्वारसिकं तत्र मानम् । तच्च शब्दबलविचारे अप्र-
योजकम् । दहरविद्यार्था, यावान् वा अयमाकाशस्तवान्तर्हृदय आ-
काश इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवदत्रापि श्रुत्यन्तरे क-
थनात् । तथा सति सम्पत्तिकृतं प्रादेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणा-
मुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोक्तमाधिकारिणामनादरणीयमि-
त्याशयेनाहुः । *अत इत्यादि* *सूत्रे चकारादपरमामननं प्रदर्श-
यन्तो व्याकुर्वन्ति* *एनमित्यादि* । *इत्यादिनेति* *कस्मिन् प्रतिष्ठि-

यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्ति-
गम्या त्वब्रह्मविद्यैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वादिति । ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्त-
व्या, शास्त्रसाफल्ययेति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्क-
नीयो वस्तुस्वभावात् । अयस्कान्तमग्निधौ लोहपरिभ्रमणे या
युक्तिर्गर्भस्यौदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र
स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । त-
स्यान्ते सुषिरमिस्रादिना श्रुतिरेवमेवाह ।

त इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा
का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् चारयति तेन वरणा
भवतीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति ।
कतमन्नास्य स्थानं भवतीति । ऋवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष
द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादिभेदप-
क्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * नचानन्त
इत्यत्र कालापरिच्छेद एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्काम् ।
आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ।
अतस्तद्वलाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने
को दोष इत्यत आहुः । * युक्तीत्यादि * नैषा तर्कणेति श्रुतेस्तथेत्य-
र्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वेऽयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं ग-
मकमत आहुः । * अविरोधेऽपीत्यादि * यद्यपि जाबालश्रुतौ वैश्वान-
रः स्फुटतया नोक्तस्तथापि त्रिबुक्तान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात्
प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वं प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य
बोध्यम् । * नन्वित्यादिनोक्ता युक्तिस्तु स्फुटतरैव । तस्याः कथं भुत्य-
नुसारित्वमित्यत आहुः । * तस्यान्ते इत्यादि * तस्यान्ते सुषिर-
सुक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि

यशोदास्तनन्धयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा
स्वप्नमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह । अथो अमुष्यैव
ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति । उलूखलबन्धने
चायमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं धर्मो, यत् स्वा-
भिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मा-
त् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सि-
द्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
णुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य सूक्ष्मता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च श्राव्यते । स
वस्तुस्वभावादेवोपपद्यतेऽतस्तथात्वमित्यर्थः । दशनमुपन्यस्यन्ति *
यशोदेत्यादि * अत्र स्तनन्धयपदेन अदन्तस्य षड्दिनस्य पूतनाऽसु-
पयःपानकर्तृतयाऽवस्थासाधनविरोधोऽपि स्मार्यते । * निर्णीत इति *
बन्धनानां द्रव्यकुलन्यूनतायाः, पुनःस्वेच्छया बन्धनस्य च कथनाञ्चि-
र्णीतः । शेषमतिरोहितार्थम् । एवञ्चात्र निराकारत्वादिना कर्तृत्वा-
सम्भवमाशङ्क्य तज्जिरांसाय साकारब्रह्मता विचारिता । श्रुतौ तु वर-
णा ऋः । अस्य ज्ञानमित्यस्येति पदेनानन्तः परामृश्यते । प्राणपदेन
च नासिका । नासिके उपदिशन्नित्यत्र पृथग्वर्त्मात्मनः कथनात् ।
द्यौरित्याकाशः । तत्र हेतुः । लोकस्य परस्य च सन्धिरिति । जीव-
लोकस्य परब्रह्मणश्च सन्धाजनकत्वादिति ।

अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते । तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य
जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते । जैमिनिमते
न तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति
साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायाभिप्रेत्यादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रत्वस्या-
विरोधो विचार्यत इति गङ्गुराचार्याः प्राहुः ।

तत्रेदमवधेयम् । आचार्यस्तद्गुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं
समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादि-

संमतां ज्ञानानः किमिति नोपगतवान् । अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दू-
षितवानिति ।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण
प्रयुक्तो, येनात्र तद्गुणकोपासनं कल्प्येत । किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो,
विश्वाक्षरान् नयतीति । तद्धितस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे । अ-
भिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अभिग-
तश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन । वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थप्र-
हणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं बादरायणस्येति साक्षात्सूत्रे
व्याचक्रुः । तत्र बीजं तु सौक्तोऽपिशब्दः । साक्षाद्विरोधं जैमिनिरपी-
त्यन्वयादिति तदाशयः ।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासन-
मङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो
यथा विद्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति
निश्चीयते । तथा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठि-
तोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्नयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तने तस्यैव
गुणस्य निरुपधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकर-
ण्यो परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षादव्यवधानेन परमात्मान-
मेवाभिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः ।

सम्पत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुनेरग्निहोत्रत्वस-
म्पादमार्थमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति । आमनसूत्रं च, एनं द्यु-
मूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वा-
द्यामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा
इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र ह्यौपन्यवादिस्वादिवाक्येषु, मूर्द्धा-
त्वेष आत्मनश्चक्षुष्टेतदात्मन इत्यादिना यदुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्र-
तीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव प-
रामृश्य मूर्द्धप्रभृतीनां समभिव्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्या-
गेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजः
प्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकथनात् तथेति वा-
क्यम् । भगवतो विद्वक्कायत्वाय तन्मूर्द्धादीनां सुतेजस्त्वादिवदृष्ट्युप-
देशवत्तस्य यद्वत्वाय तदुरादीनां वेदित्वादिवदृष्ट्युपदेशस्य शक्यव-

चनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेनेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिस्तत्र विषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्च्छादिसम्पत्तिकथनेन तेषां तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतः । अत एव सर्वत्र वैश्वानरस्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्मादुद्दैवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुनः स्यादिति आवितम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना, नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः ।

तैवभिश्चु अप्येतेनैव दत्तात्तरौ, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो निवारितः । मनोमयत्वादिधर्मयान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवानप्ताऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदैवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् । आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इति श्रीबलुभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण

पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथ-

माध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥



प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः ।

आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ अथ तृतीयपादं विवरिष्वोऽध्या-
यसङ्कतिस्फोरणाय पूर्वपादार्थं वदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः । * द्विती-
येत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणप्रपञ्चरूपतया-
ऽष्टाधिकरणयाम्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लो-
कत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर इति लक्षणं विचारितम् । तत्र प्र-
थमेऽन्तःस्थस्य मनोमयत्वादीनां धर्माणां, द्वितीये हिरण्यश्मश्रुत्वादी-
नां च बोधनेन तादृशधर्मविशिष्टं स्वरूपमन्तर्बोधितम् । ततस्त्रिभिः
कार्यबोधनेन विभर्तिपदार्थस्य धारणपोषणात्मकं स्वरूपं बोधितम् ।
ततोऽन्तर्याम्यधिकरणेऽन्यत्वं परमात्मत्वमावेशः सपरिकरं लोकत्रयं
च बोधितम् । ततोऽदृश्यत्वाद्यधिकरणद्वये अव्यक्तत्वमीश्वरत्वं चा-
क्षरावुत्तमत्वेन विरुद्धधर्माधारत्वेन च विचारितम् । तदेतदुक्तम् *
आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादित इति । तथा अदृश्यत्वाद्यधिकरणे,
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यपि विचारितमेव । अतः परं तल्लिङ्गाद्य-
धिकरणेषु य आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते । तेन, 'पुरुषः
स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन
सर्वमिदं ततम्' इति वाक्योत्तरार्द्धोक्तं विमृष्टं भविष्यति । तदेतदु-
क्तम् । * आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । द्वितीयपादोक्तमनन्यभ-
क्तिलभ्यत्वं तु गुणोपसंहारपादे फलिष्यतीत्यतो नोक्तम् । एवं पाद-
द्वयोक्तस्य फलं समन्वयस्तत्स्वरूपं वदन्ति *तेनेत्यादि* । ननु पूर्व-
पाद आधेयनिरूपणोऽप्याकाशात्मत्वाकाशज्यायस्त्वब्रह्मक्षत्रौदनकत्व-
लोकशरीरकत्वादिभिर्व्यापकत्वावधारण्य आधाररूपताऽप्यवधारिता

इदं श्रूयते । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा-
ऽमृतस्यैष सेतुरिति ।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ।

अर्थात् प्रकरणात्तुल्लादिति पूर्वं विचार्यते ॥

अत्र संशयः । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म, आहोस्वित् पदार्था-
न्तरमिति । अर्थान्तरमेव च भवितुमर्हति । द्युभ्वादीनां सूत्रे
मणिगणा इव प्रोतानां भारवाहकत्वान्न तद्वाहकः परमात्मा ।

भवतीति व्यर्थः पादारम्भ इत्यत आहुः । * बाधकानामित्यादि *
तेषु प्रेत्याभिसम्भवाध्वपारात्प्रन्तरात्मत्वादीनां साधितत्वेन बाधकानां
बलिष्ठत्वात् साधकानामसाधितत्वेन नैर्बल्यात्तदभावत आधारेधर्मा
ज्यायस्त्वादयो बाध्येरन्नतस्तथेत्यतो न व्यर्थ इत्यर्थः । क्रमनियामिका
त्ववसरसंज्ञतिः । सा च जडार्थवारणरूपा द्वितीयपादारम्भ एवो-
क्तं न पुनरुच्यते । एवं संगतिं प्रयोजनं चोक्त्वाऽधिकरणं विवरीतुं
विषयवाक्यमुपक्षिपन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि * । * श्रूयत इति *
आथर्वणोपनिषद्द्वितीयमुण्डके श्रूयते । एतस्यैव वाक्यस्य प्रथमतः
कुतो विचार इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * यस्मिन्नित्यादि * । * वाक्ये-
त्यादि * । * सर्वबाधित इति * सर्वैः प्रकारैर्बाधितः । * इतिर्हेतौ ।
अत्र बुद्धिस्थानात्मिकाधिकरणसङ्गतिरपि बोध्यते । तल्लक्षणं तु, बुद्धिस्थं
चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिका तु सेति । तथाच तल्लिङ्गाद्यधिकरणे
आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मलक्षणस्य भूताकाशेऽति-
व्याप्तिवारणेऽपि सांख्यमतसिद्धे प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य वारणात् ।
बाधादिकं विवरीतुं संशयपूर्वपक्षावाहुः । * अत्र संशय इत्यादि *
* अर्थान्तरमेव चेत्यादि * च । ब्रह्मवाक्यत्वबाधकान् हेतून् विवृण्व-
न्तः पूर्वमर्थाद् बाधं विवृण्वन्ति * द्युधिवत्यादि * । एवं पूर्वार्थोक्ता-

अन्यत्राग्नियगोक्तश्चामङ्गलः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्ठ-
त्वाद् कथमन्यविमोक्तः । सेतुश्च गतिसाधनः । तस्मादफलत्व-
मपि । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न
ब्रह्मविद्यापरमेतद् वाक्यम् । किन्तु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्येवं
प्राप्ते ।

उच्यते । शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौर्भूश्चादिर्येषां ते शुभ्वा-
दयः । तेषामायतनम् । यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां साधकं
वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्मशब्दो व्याख्यातः
स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदं, किन्तु
पूर्वोक्तानामात्मभूतम् । तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि का-

— — — — —

वर्थाद् ब्रह्मवाक्यत्वबोधो व्याख्यातः । प्रकरणकृतं व्याकुर्वन्ति ।
* अन्येत्यादि * । लिङ्गकृतं तं व्याकुर्वन्ति * सेतुरित्यादि * । * स्मृतिमू-
लमिति * सांख्यस्मृतेर्मूलभूतम् । तथाचात्र प्रधानमेव प्रतिपा-
द्यम् । नचात्मपदविरोधः । योगेन तस्यापि व्याप्तिमात्रबोधकतया
सङ्गतेः । अथ रुढ्यपेक्षया योगस्य नैर्बल्यं विभाव्यते, तदा पुरुष-
परमस्तु । अन्या इत्यन्नामो डादेशः । अन्यमित्यर्थः । वाच इति
वादान्तररूपायाः । एष इति सांख्यवादः । एवं सर्ववाक्यसङ्गते-
रित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * कुत इ-
त्याकाङ्क्षायां हेतुं विवृण्वन्तस्तस्योभयार्थत्वमाहुः । * साधकमि-
त्यादि * । * साधकमिति * ब्रह्मत्वसाधकं हेतुम् । व्याख्यानना-
ऽऽत्मशब्दस्फोरणस्य प्रयोजनमाहुः । * अत्र नेत्यादि * आत्मपद-
स्य जीवे रुढत्वादात्मत्वेन तन्निर्दिश्य जीवस्य सर्वाधारभूतब्रह्म
रूपतयोपासनार्थं नात्मपदम् । किन्तु, पूर्वोक्तानां शुभ्वादीनामात्म
भूतमनारोपितानागन्तुकं यत्स्वरूपं तद्व्याचकम् । एतदबोधनार्थं
मेवैवं कथनम् । नोचेदात्मशब्दादित्येव वदेत् । अत इदं साधक-
वाधकस्यापि परिहारकमित्यर्थः । ननु सर्वस्यात्मभूतत्वे का
भारवाहकत्वपरिहार इत्यत आहुः । * कारणे हीत्यादि * । लिङ्ग

र्यमोतं भवति । सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनाऽमृतत्वमाप्तेः ।
अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वच्यर्थः । तस्मादवधिधत्तार्थ-
त्वाल्लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युभवाद्यायतनं ब्रह्मैव ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादपवाप्तिमोको नि-
रुद्ध इति । नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जी-
वन्मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्गा-
येन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृ-
प्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यामविशिष्टं न ब्रह्मणि यो-
जनीयमिति ।

दोषपरिहारमाहुः । * सेतुत्वमित्यादि * । ननु सेतुत्वेनाऽमृतसाधन-
त्वमस्योच्यते, न त्वेनज्ज्ञ नस्येति कथमेवमित्यत आहुः । * अ-
भेदेऽपीत्यादि * तथाच भेदेऽप्यवस्थानेन भेद दुःखमामञ्जस्य-
मिति नानुपपत्तिरित्यर्थः । मिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * । * त-
स्मादिति * भारादिदोषद्वयस्य वारणात् । * लक्ष्यस्येति * । लक्ष्यं
सर्वगतं चैव शिरो मे सर्वतोमुख इति पूर्वमन्त्रोक्तस्य ब्रह्मणो
लक्ष्यस्य ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ एवं दोषद्वये परिहृतेऽपि तृतीय-
स्यापरिहृतत्वादाश्रयमिति * ननु चेत्यादि * । * मुक्तोपसृप्यव्यप-
देशादिति * मुक्तोपसृप्य इति भावप्रधानः । मुक्तनिष्ठा या उप-
सृप्यता भगवन्निकटगमनयोग्यता तथा कृत्वा भगवन्तस्या उप-
देशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् । एतद्व्यपदेशेन कथं दोष परि-
हार इत्यतस्तदेव व्याकुर्वीते * मुक्तानामित्यादि * मुक्तपदेनात्र
जीवन्मुक्ता एवोच्यन्ते । * तदुपसृप्यतेति * मुक्तनिष्ठा उपसृप्य-
योग्यता । तत्र प्रमाणमवान्तरप्रकरणम् । तत्र प्रोक्तो यः शरधनु-
र्यायस्तेन तथा ज्ञातं तथेति । अयमर्थः । अवान्तरप्रकरणं हि, तद्वे-

किञ्च । वाग्विमोक एव, न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानवा-
धः । अतो बाधकाभावादिवं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति, ते
पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ॥ २ ॥

अख्यं सौम्य विस्तीर्त्यैकाग्र्येण तदेकतानतां प्रतिज्ञाय सा कथं स्या-
दित्याकाङ्क्षायां, 'धनुर्गृहीत्वौपनिषद् महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं स-
न्धीयीत । आयाभ्यतद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तद्देवाक्षरं सौम्य वि-
स्तीर्ति' शरधनुर्न्यायेन तां बोधयित्वा, किमस्त्रं कः शर इत्याद्याका-
ङ्क्षायां, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वे-
द्व्यं शरवत्तन्मयो भवेद्' इत्यनेन शरस्य यथा प्रवेशेन लक्ष्यनिष्ठा-
ततया लक्ष्यप्रचुरता तथा आत्मनोऽपि तन्निष्ठाततया तत्प्रचुरतेति
तया ब्रह्मत्वेन ज्ञानम् । अथवा, 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतो-
मुखः । वेद्धा सर्वगतश्चैत विद्धं लक्ष्यं न संशय' इति ब्रह्मणः सका-
शात् पृथक्त्वेन ज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशित-
त्वाधायकतद्भावगतचेतःसिद्ध्यर्थमन्यवाग्विमोकोऽत्रोच्यते । स च
शरीराध्यासराहित्य एव सिद्ध्यतीति तन्मुखेन भगवतो मुक्तोपसृ-
प्यता व्यपदिश्यते । उक्तरीत्या जीवयोग्यताकथनद्वारोच्यते । तेन
शरीराद्यध्यासविशिष्टं लिङ्गशरीरं न ब्रह्मणि योजनीयमिति बोध-
नाय वाग्विमोकोऽत्रोच्यते । न तु सर्वविज्ञानविधाताय । लक्ष्यादीनां
त्रयाणां सर्वगतत्वश्रावणादतो नैतत्कथनमुपक्रमविरोधायेत्यर्थः ।
एवमन्यवाग्विमोकस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितम् । अतः परमर्थेना-
ऽपि निवारयन्ति * किञ्चेत्यादि * अर्थस्तु स्फुट एव । एवं सूत्रार्थे
व्याख्ययैकदेशमतमनूद्य दूषयन्ति * ये त्वित्यादि * । ये मायावा-
दिनः परब्रह्मणः साकारताममन्वानाः श्रुतेर्व्याख्येयाया, यस्मिन् यौ-
रित्यस्या अन्यथार्थत्वं, सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः स-
त्प्रतिष्ठा इत्यायतनवद्भावस्य, सर्वं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यस्य च
श्रावणाद् यथा शास्त्रा स्कन्धो मूलं चेत्यनेकात्मको वृक्ष एवं नाना-

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि ।

रसो विचित्र आत्मेतदङ्गासम्भवे तद्वारणायात्र, तमेवैकं जानथा-
त्मानमिति सावधारणमाह । यथा, यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तद् आनये-
त्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तम् । तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यैवा-
त्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । अन्या घात्र इत्यनेन त्रिकारानृताभिस-
न्धस्य चापवादः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति
दोषभावणात् । सर्वे ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं तु प्रपञ्चप्रविलायना-
र्थं, नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो-
ऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एवेति भावणादित्येवमर्थत्वं, प्रपञ्चो मायिक इतिकल्पित-
मतानुसारेण प्रापयन्ति । ते * पूर्वोत्तरस्पष्टभूतिविरुद्धार्थवादिनो, 'यथा
सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा-
ऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । एत-
स्माज्जायते प्राण इति । अग्निर्भूद्वा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावित्यादि ।
आविःसन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेज-
त्प्राणन्निमिषश्च यद्' इत्यादयः पूर्वाः । अरा इव रथनाभावित्वाद्या
आसमाप्तिवर्तमाना उत्तराः, स्पष्टास्तत्तद्दृष्टान्तपूर्वकब्रह्मकार्यब्रह्मरूप-
विरुद्धधर्माधारत्वाद्विब्रह्मधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्था या भूतव-
स्तद्विरुद्धो यः प्रपञ्चमायिकत्वाद्विरूपोऽर्थस्तद्व्यादनो वैयाख्यादैकदे-
शिकमादाय तं निर्णीतत्वेन वदन्त, उपेक्षया आग्रहवादित्वाद् भूता-
विष्टा इवानादरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन वि-
चारयन् पूर्वं जडं निरस्यतीत्याशयेनात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति * नन्वि-
त्यादि * । कुत्र सन्तीत्यपेक्षायां तन्मन्त्रप्रतीकं दर्शयन्ति * अरा
इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जा-
यमान इत्यत्र नाडीसङ्गताधिकरणत्वं शरीरधर्मत्वाज्जडधर्मः । रथ-

तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरण-
मस्तु । निर्णीतमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात् पुनरुज्जीवनम् ।
तस्माद् द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेन्न । अनुमानं
तन्मतानुमापकं न भवति । कोऽपि शब्दो निःसन्दिग्धस्तन्मत-
रूपापको नास्ति । ब्रह्मवादरूपापकास्तु बहवः सन्त्यात्मसर्वज्ञा-
नन्दरूपादिशब्दाः । अतः सन्दिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना

नानिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः । तथा, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष
महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित इत्यत्र
पुरमिव पुरमिति पुरपदबोधिनो दृष्टान्तो भूमिष्ठमहिमवत्त्वं शरीर-
धर्मः । तथा, मनोमयः प्राणशरीरंता इत्यत्र मनोमयत्वं विशार-
धर्मः । * इत्यादीत्यादिपदेन, हिरण्यमये परे कोश इत्यादिमन्त्रोक्तानां
शुभ्रत्वप्रकाशाभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञादिशब्दाश्चेतनधर्म-
बोधकाः पुरुषनिरूपकाः । * तस्मादिति * प्रकृतिपुरुषबोधकपद-
सत्त्वात् । नन्वस्य प्रकरणस्यादृश्यत्वाधिकरणे ब्रह्मपरताया व्यु-
त्पादितत्वात् सिद्धे तथात्वे पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इत्यत आहुः ।
* निर्णीतमित्यादि * । यद्यपि तत्र तथा निर्णीतं, तथापि तत्रान्तरा-
त्मत्वेनाधेयतया ब्रह्म सिद्धं, तत् त्वाधारतयेति । रथनाश्यादिदृ-
ष्टान्तसद्वृत्ताग्राडीसङ्घाताधारत्वादिरूपाज्जडधर्मादाधारभूतेऽक्षरे
प्रकृतिरूपतायाः पुनरुज्जीवनं सम्भवतीति विशिष्टाद्वैतमेव भवेन्न तु
शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावाय प्रयास इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याच-
क्षते * अनुमानमित्यादि * इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं, तद-
साधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादित्यनुमानं तन्मतानुमापकं न भव-
ति । तत्र हेतुः । * कोऽपीत्यादि * । अयमर्थः । एतेषु मन्त्रेषु यत्त-
च्छब्दात् तयोश्च नित्यसम्बन्धाग्राडीसङ्घाताधिकरणत्वमन्तःप्रवि-
ष्टस्य सञ्चरतो भोक्तुः प्रतीयते । दृष्टान्तस्तु विष्टम्भकत्वमात्रे । अ-
न्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे भवन्ती अनुमानमेवोच्छेदयेत् ।
एवं, सर्वत इत्यत्राप्यात्मन एव माहमा । एवं सर्वेषां शब्दानां स-

अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते
मिद्वोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत ।

तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधान-
मिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वास्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनम् । मनोमयः प्रा-
णशरीरनेवेति च । अतो जीवधर्माः केचन, जडधर्माश्चापरे स-
र्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीववि-
शिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न
सम्भवति । अतच्छब्दादेव । नह्यनन्दाऽमृतरूपः स भवितुमर्ह-
ति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

न्दिग्धत्वे न तैः सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु मास्तु सांख्यमत-
सिद्धिस्तैर्मतान्तरमेव सिद्ध्यतिवत्यत आहुः * न हीत्यादि * । किं त-
न्मतान्तरम् । ब्रह्मबोधकमन्यद्वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा तु भृत्येकसि-
द्धत्वाद् ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः । यद्यन्यस्तदा त्वात्मत्वसर्वज्ञत्वानन्द-
रूपत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वाभावसाधकं हेत्वन्तरं मृग्यम् । तच्चात्र न
दृश्यत इति न तस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मा-
दित्यादि * ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ निषेधमुखविचारे जीवनिरसनायात्र पूर्वपक्षं
दर्शयन्ति * नन्वित्यादि * । * निर्णायकमिति * सांख्यमतनिर्णा-
यकम् । सिद्धान्तमाहुः । * नेत्यादि * । * पृथग्योगकरणमिति
* । सूत्रपृथक्करणां, नशब्दयोगकरणं चोत्तरसूत्रेष्वन्वयार्थमित्यर्थः ।
नचानन्दाऽमृतरूपत्वमुपासनायार्थमुच्यत इति वाच्यम् । विभातीत्यस्य
विरोधात् । उपासनायां विभानाभावात् । नच तत् फलबोधकमि-
ति वाच्यम् । तन्मत आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वेन फलताया वक्तुम-
शक्यत्वात् । ' मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽप्ये दृश्यं सञ्चि-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानयेति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते ।
अतो भेदव्यपदेशात् प्राणभृज्जीवः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडमाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति, ते-
षामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणात्त्व-
मवगम्यते । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादिभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः
प्रतीयते ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । द्वा सुपर्णेति

ध्याय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभाति'
इति मन्त्रे आनन्दरूपस्याऽमृतस्य विभातो विज्ञानेन दर्शनविषय-
त्वभावणेनानन्दरूपत्वस्यात्मधर्मतायाः स्फुटत्वाच्चेति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ * विशेषहेतुमाहिति * उक्तस्य हेतोर्मन्त्रा-
न्तरगतत्वेन प्राकरणात्कत्वात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरतासाधकत्वं, न तु
विषयवाक्यस्य तथात्वसाधकत्वमित्यतस्तन्मन्त्रगतं हेतुमाहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ * जीवेत्यादि * ननु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जी-
वव्यावर्तकस्तथाप्येकशब्दस्य मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे द्वितीयसिद्धावेव-
कारस्यासङ्कुचितान्ययोगव्यवच्छेदकताया उपगन्तुमशक्यत्वात्, त-
मपि जानय, ततोऽपि मुख्यमात्मानं जानयेत्येवं वचनव्यक्तावस्य
मन्त्रस्य जडजीवसाधारणता स्यादतस्तदभावाय तथाहेत्यर्थः । शेषं
स्फुटम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ * सर्वस्येत्यादि * ब्रह्मपदस्य जीवसा-

वाक्ये, अनश्रन्नन्यो अभिचाकशीतीति केवलस्थितिः परमात्मनः, कर्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थित्यदनार्या जीवपरमात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं भवति । अतोऽस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोभ्येन सर्वा उपपत्तयो दृढा इति शुभ्वाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि पैङ्ग्युपनिषदि, द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति, तदृचां प्रवेशविशेषेऽन्यथा व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । यो वै भूमा तत् सुखमिति । सुखलक्षणमुक्त्वा भूम्नो लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति । नान्यद्विजानाति स भूमेति । तत्र संशयः । भूमा बाहुल्यमाहोस्विद्ब्रह्मेति । तत्र प्रपाठकारम्भे, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात-

— — — — —

धारण्यात् सर्वस्य प्रकरणास्य जीवपरत्वशङ्कया तद्गतं तमाहेत्यर्थः । * प्रातिलोभ्येनेति * स्थित्यदनयोः प्रकरणबलाधायकत्व, तस्य तत्पूर्वहेतुबलाधायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन । ननु न दृढाः । द्वा सुपर्णेति मन्त्रस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन व्याख्यानादित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * जीवब्रह्माणाविति * व्यष्टिसमष्टिजीवौ । अमुक्तमुक्तजीवौ वा । इदं यथा तथा गया, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणस्थे, विशेषणाच्चेति सूत्रे सम्यगुपपादितमिति, नात्रोच्यते । एवमत्राधिकरणे, यस्यान्तःस्थानि भूतानीति विचारितम् ॥ ७ ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ विषयवाक्यमुपन्यस्यन्ति * इदं श्रूयत इत्यादि * श्रूयत इति * छान्दोग्यनवमप्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे श्रूयते । अत्र कः संशयः, कुतश्चेत्यत आहुः * तत्तेत्यादि *

त्वाद् वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राण-
पर्यन्तानामुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यात्वख्यापना-
यार्द्धप्रपाठकं समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखा-
न्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्त्वं
वदति ।

यद्यपि, तरति शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नाद् भूमनो ब्र-
ह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यते, तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश
इयहङ्कारादेशवदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रश्नसि-
द्धिः । तस्य सुखबाहुल्यस्य स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पू-

* वदतीत्यन्तम् * । * समाप्येति * अपह्वनिवारणश्रावणेन
समाप्य । तथाच भूयस्त्वमुपक्रम्यान्ते, यत्र नान्यदित्यादिना
नित्यसुखभूयस्त्वमेवोपसंहरति । तस्माद् बाहुल्यं वाक्यार्थत्वेन
वक्तुं शक्यते । मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वबोधनं ब्रह्म-
लिङ्गम् । बृहदारण्यके व्रतमीमांसायां ब्रह्मोपासकस्य जीवस्या-
पि मुख्यप्राणव्रतधारणस्यैवाभिप्रेततया जीवापेक्षया प्राणस्योत्कर्षे
बोधयतेऽप्येष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यनेन सत्यापेक्ष-
यां निकर्षबोधनात् । अतो ब्रह्मापि तथा वाक्यार्थत्वेन वक्तुं श-
क्यते । अत एवं संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । *
तस्यैवेति भूमन् एव । अयमर्थः । यद्यप्यत्र भूयस्त्वं प्रकृतं, तथा-
प्यस्य वाक्यस्यात्मज्ञानार्थकनारदप्रश्नेन प्रवृत्तत्वादात्मैव प्रकरणी ।
स एवोपसंहारेऽपि भूमत्वेन निश्चायितोऽमृतत्वेन विशेषितश्चात
उपक्रमोपसंहाररूपात् प्रकरणाद् भूमनो ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते ।
तथाप्युपान्ते, अथातोऽहङ्कारादेश इतिवदथात आत्मादेश इत्या-
दिनोक्त आत्मादेशोऽप्यस्तीत्यहङ्कारादेशे सर्वत्र विद्यमानत्वेन स-
र्वत्वेन च भूयस्तथोक्तस्याप्यहङ्कारस्य तदुपहितस्यात्मनो वा यथा न
ब्रह्मत्वं तथा आत्मादेशे तथोक्तस्य केवलस्यात्मनोऽपि न ब्रह्मत्वम् ।
आत्मा चात्र सुखस्य स्वरूपमेव । पूर्वाधिकरणोऽनारोपितानागन्तु-

र्णविषयलाभेऽपि भवति, सुषुप्तावपीति तयोरन्यतरद् ब्राह्मण ।
तत्राप्यन्तरङ्गत्वात् सुषुप्तिरेवात्र भूमत्वेनोच्यते । न सुखबाहु-
ल्यम् । सुषुप्तिरूपमेव भूमत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादादध्युपदेशा-
त् । सम्प्रसादः सुषुप्तिः । तस्मादधिं आधिक्येनोपदेशात् । य-
द्यपि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं, तथापि स एवाधस्तादि-

कस्य वस्तुस्वरूपस्यैवात्मपदवाच्यताया उपगमात् । नच शोकतर-
णरूपफलभावात् प्रश्नापूर्तिः शङ्का । विविक्तजीवात्मज्ञानस्येव तादृ-
शसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेनात्मवित्तायामुक्तफलोपपत्त्या पू-
र्तिमिद्वेः । ब्रह्मण एवात्मत्वादिना ज्ञानस्य विवक्षितत्वे गमकानुप-
लम्भात् । नच भूम्नः स्वमाहिमप्रतिष्ठितत्वश्रावणात् तस्य च ब्र-
ह्मासाधारणत्वाद् ब्रह्मत्वं शङ्काम् । तस्यार्थस्यात्राभावात् । आ-
त्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्णविषय-
लाभे सुखपूर्णतयाऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुमन्धाने स्वप्रतिष्ठ-
तायाः सम्भववृत्तिकत्वात् । यदि च तस्य लाभस्य प्रयासमाध्य-
त्वेन सुखबाहुल्यं नाङ्गीक्रियते तदा सुषुप्तिरस्तु । तत्रापि न कश्चन
कामं कामयत इति तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त इत्यादि-
श्रावणात् । अत उभयोर्मध्ये यदुचितं तदङ्गीकार्यमिति तथेत्यर्थः ।
सिद्धान्ते व्याकुर्वते *उच्यत इत्यादि* । *सम्प्रसादः सुषुप्तिरिति*
गृहद्वारण्यकेऽस्ति । स चा एष एतास्मिन् सम्प्रसादे रत्ना चरित्वे-
ति । सम्यक् प्रसादोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः सुषुप्तिः । तत्र
यद्वैतज्ञ पश्यतीत्यादिनाऽन्यदर्शनाद्यभाव उच्यत इति, नान्यत् प-
श्यतीत्यादि सुषुप्त्या समानम् । तथापि, स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्ता सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्र च ततोऽधिकमुच्यते । तत्र सङ्गतं भव-
त्यात्मशब्दस्य मुख्यवृत्तता च विगुज्यते । नच भावार्थप्रत्ययं प्रक्रम्य,
बहोर्लोपां भू च बहोरिति पाणिनीयसूत्रे व्युत्पादितो भूमशब्दो
मानात्वं बाहुल्यं वा वक्ष्यति । तत्रापि प्रकृते, यद्वत्त्वं ततन्मत्वेमिति
श्रावणात् सेव्यां परित्यज्य बाहुल्यमेव वदिष्यति । स च धर्म एव,

त्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः सर्वत्वा-
दिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भ-
वति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद्
भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

न तु ब्रह्मेति शङ्कनीयम् । भगवतः सर्वत्वस्यात्र श्रावणेन सर्वत्वाद्
भावशब्दस्यापि भगवति वृत्तिरदोषः । सर्वशब्दवर्जितभूतप्रणवार्थ-
त्वेन तत्रैव सर्वेषां मुख्यवृत्तत्वाच्चेति । तस्माद् भूमा भगवानेवेति
सिद्धमित्यर्थः ।

अत्र संशयोपन्यासे प्रथमकोटौ शङ्कुरभास्करमध्वाचार्याः शै-
वश्च प्राणमाहृत्य सुषुप्तौ तस्य जागरणात् सम्प्रसादत्वं तस्याहुः ।

तद्विज्ञानेन्द्रभिश्चुणैवं दूष्यते । प्राणस्य सुखरूपताया एवा-
सम्भवेन संशयासम्भवात् । तस्मिन् प्रकरणे प्राणादाधिक्योपदे-
शाभावात् सम्प्रसादशब्दस्य प्राणावाचकत्वाच्च । श्रुतौ सम्प्रसाद-
शब्दो जीवे सुषुप्ताख्यतदवस्थायां च दृश्यते । स एव सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थायेति, स वा एव एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा
चरित्वेति । तत्र जीवे सम्प्रसादस्योपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनोपा-
चारिकः । सुषुप्तावस्थायां तु प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या सम्प्रसादति चि-
त्तमस्यामिति व्युत्पत्त्या यौगिकः । प्रसादप्रीत्याः पर्यायत्वात् सुख
एव सम्प्रसादशब्दो मुख्यः । सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु
प्रसिद्ध एव सम्प्रसादशब्द इति । प्राणे च सम्प्रसादशब्दो न कापि
दृश्यत इति सम्प्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनमनुचितमिति ।

अत्रापि कश्चिद् विशेषः । क्रमसंक्रमशब्दयोरिव प्रसादस-
म्प्रसादशब्दयोरपि नैकार्थत्वम् । अतः सम्प्रसादशब्दः सुखविशेष
यौगिक एव । सत्त्वे तु स्मृतावपि न प्रसिद्ध इति तदनुपन्यासादेव
ह्रायते । सुषुप्तौ च न प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्धिः । तस्यास्तामसावस्था-
त्वात् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुतिः सत्सम्पत्तिमेव वदती-
ति न तथापि तथात्वसिद्धिः । जागरणं तु ज्ञानप्रधानेन सत्त्वेनेति मम
प्रतिभाति ।

रामानुजाचार्यास्तु संशये भूमगुणविशिष्टं प्रत्यक्षं प्रथमकोटौ

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत् पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुद्ध्यन्ते ।
स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति न्यायेन । यत्र हि
द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राम्नानात् । अन्यादर्शनादयो

निक्षिप्य प्राणसहचारित्वाद्ब्रह्मणापक्रोशानुपक्रोशाभ्यां तस्य चेतनत्वं
निश्चित्य प्राणशब्दवाच्यत्वं चाङ्गीकृत्य सूत्रव्याख्याने तस्यैव सम्प्र-
सादत्वमुक्तश्रुत्याऽऽहुः । तद्युक्तमेव । सप्तमीतत्पुरुषेण सुपुत्राविव
पृथीतत्पुरुषेण जीवेऽपि योगस्य सत्त्वात् । सद्धान्ते तु जीवापेक्षया
प्राणोत्कर्षस्य बोधनाज्जीवस्यापि निवृत्तस्तत्सम्प्रसादतागमकस्यात्रा-
भावाच्च तदनुल्लेखः ।

विषयवाक्ये तु रामानुजमध्वभास्कराचार्या भिक्षुशैवौ च,
यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादंभूमातिरिक्तयावद्दर्शननिषेधो नार्थः । किन्तु
निरवधिसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वात्
कृत्स्नस्य वस्तुजानस्यैश्वर्येर्वाशष्टब्रह्मभिन्नत्वेन न पश्यतीति । एत-
देवोपपादयति वाक्यशेषः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इ-
त्यादिः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वे
हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इति मन्त्रश्च । इदं चास्मा-
कमप्यभीष्टम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ननु भवतु सम्प्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदे-
शस्तथापि भूमजिज्ञासया प्रश्ने भूमलक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यती-
त्यादिवाक्यमुच्यते । तत्र योऽन्यदर्शनादिनिषेधः स तु सुषुप्तेरसा-
धारणः । तदितरल्लक्षणं तु नेहोच्यते । भूम्न इति भूमपर्यन्ता अ-
न्यविद्याऽस्तु । ततो भूमाधारमारभ्यात्मविद्येति शङ्कायामिदमुच्य-
ते ॥ धर्मोपपत्तेरिति ॥ तदेतद् व्याकर्तुं गृह्णन्ति । * नान्यदित्यादि *
कुतो न विरुद्ध्यन्त इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते * स्वाप्ययेत्यादि * ।
यथाऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसम्पत्त्योर्नियतः । मध्येव
सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधत् । अन्यत्रानियत इति वामदेव-
सूत्रे व्युत्पादितम् । तेन न्यायेनान्यदर्शनाद्यभावोऽपि मैत्रेयीब्राह्मणे,

भगवति न विरुद्ध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह ।

स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च त्रिंशतिरित्यन्तेन । तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गीब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्सस्थूलमन-

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानुचिलीयेत नाहास्योद्-
ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीन लवणमेवैतदित्येकीभावदशा-
यां, यद्वैतज्ञ पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति, न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाभास्ति तु ततोऽन्यद्विभक्तं यत्
पश्येदित्यविभागदशायां चेत्युभयत्रात्मनानादशाद्वये नियतः । यत्
नान्यत् पश्यतीति वाक्योक्तस्तु भूमविद्यायामनियतः । न पश्य
इति मन्त्रे, सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यानुगोधाद्, यस्मिन् वि-
दिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिवाक्यानुगोधाच्चेत्यर्थः । अत एवे-
ऽन्यादर्शनादयो धर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्तेऽतो लक्षणं प्रतिव्या-
प्यभावाद् भूमविद्या ब्रह्मविद्या, नान्यविद्येत्यर्थः । एतदेव वि-
शदयन्ति । * चकारादित्यादि * । * तस्यैवेति * अविभागद्रष्टुः ।
प्रलये संज्ञाभावात् स्वेन रूपेण द्रष्टृत्वाभावाद्वा । इदं सर्वं तृती-
याध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे व्युत्पाद्यमतोऽत्र नोच्यते । फलं कि-
मित्यत आहुः । * स वा इत्यादि * । तथाचेदमविभागदशागमक-
मित्यर्थः । एवञ्चानेनाधिकरणेन बहिर्व्याप्तस्याप्यानन्दमयत्वं सा-
धितम् । तथानन्दमयाधिकरणोक्तस्यानन्दमयत्वस्य बुद्धिबृत्तिरूप-
सुषुप्तिधर्मत्ववारणां कृतमतः प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । तथा येन सर्व-
मिदं तनमित्यपि साधितम् । सर्वस्य विस्तारस्य सुखप्रयुक्तत्वादिति ।
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति तु साधनाध्याये विचार्यम् ॥ ९ ॥ २॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ विषयादिकमुपन्यस्यन्ति * गार्गीब्रा-
ह्मण इत्यादि * । अत्र प्रथमे ब्राह्मणे, यदिदं सर्वमप्स्योतं च प्रोतं च

णित्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति ।

तत्राचेतनमाधारण्याद् वर्णतुल्यत्वादाकाशवदस्याप्यब्रह्म-
त्वमेव । द्युभवाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवागतार्थता अ-
दृश्यत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निरा-
क्रियन्ते । अतोऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वाद्वाग्रहा-
विष्टत्वात् प्रष्टुः स्त्रीत्वाच्च, स्मरो वा व आकाशादूयानितिवत्
कयाचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतमूक्षमप्रकृतिजीवविशेषाणामन्य-
तरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वध-
र्मराहियं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उपपद्येत ।
ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव । उपवेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षर-
मन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्ते ।

कस्मिन् वाऽऽप ओताश्च प्रोताश्चेत्यादिप्रश्नोत्तरैरवाद्याकाशान्तरिक्ष-
लोकद्युलोकादित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकगन्धर्वलोकप्रजा-
पतिलोकब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नातप्रोतत्वं निरू-
प्य पुनः प्रश्नान्तराभावार्थं, मा ते मूर्खा व्यपतदन्ततिप्रश्न्या वै
देवता अति पृच्छासि गार्गी मातिप्राक्षीरित्युक्तम् । तत आरुणिसं-
वादोत्तरं पुनरपि गार्गी प्रपच्छ । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्
पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवञ्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति । तत्र आकाश इत्युत्तरे, पुन-
राकाशविषयके ओतप्रोतत्वप्रश्ने, एतद्वैतदक्षरं गार्गीत्याद्युत्तरम् । सो-
ऽत्र विषयः । तत्राक्षरशब्दे संशयः । किं पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति । अत्र
पदार्थान्तरपदेन जडजीवयोर्ग्रहणम् । तत्र ओतप्रोतत्वं विकारित्वा-
पादकतया जडलिङ्गम् । अमृताक्षरं हरः, शरात्मानावीयते देव एक
इति श्रुत्यन्तरे अक्षरपदं जीवबोधकतया प्रसिद्धं जीवलिङ्गं, प्रशासनं
च ब्रह्मलिङ्गमिति त्रिष्वपि बीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्राचेतने-
त्यादि * । ओतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यात् । अहं त्वा

उच्यते । अक्षरं परमात्मैव । कुनः । अम्बरान्तधृतेः । श्रुतिं
व्याख्याय सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् ।

याज्ञवल्क्य यथाकाश्यो वा वैदेहो वोमपुत्र उज्जं धनुर्धियं कृत्व
द्वौ बाणावन्तौ सपत्न्यातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्व
द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्यामिनि द्वयोः प्रश्नयोः क्लेशजनकतया प्रथम
प्रश्नोत्तरभूताकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूतस्याक्षरस्याप्यब्रह्मत्वमे
व । किञ्च । यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्र यथोक्तत्वं प
दार्थभेदेन भारवाहकत्वमवगमयत्येवमत्र प्रातत्वमपि, मयि सर्वमि
प्रोतं सूत्रं मणिगणः । इवेति स्मार्तदृष्टान्ताद् भारवाहकत्वमेव गमयि
ष्यतीति युञ्ज्याद्यायननत्वेन विरोधाऽपि तुल्यः * तत्रेवात्रापि समान
। किञ्चादृश्यत्वाद्यधिकरणकरणे अक्षरस्य ब्रह्मरूपतायाः सुविचारित
त्वात् किमनेनाधिकरणेन । अतः पृथग्विचारादेव विषयभेदो
ऽवसीयत इति न तेनास्य गतार्थता । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क
निराक्रियन्ते । अत्र तु ते तथा क्रियन्त इति सिद्धौ विषयभेदः
अतो विषयभेदादचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्याखण्डसंवादेऽन्तर्यामि
निरूपणेनैव समाप्तत्वात् प्रपुर्गार्गिरूपस्याग्रहाविष्टत्वेन स्त्रीत्वेन च ब्र
ह्मविद्याश्रवणेऽनधिकारित्वाद् अत्र, स्मरो वा आकाशाद् भूयानित्यव
यथा आकाशं भाग्यत्वेन गृह्णतः स्मरणस्य तद्व्याप्त्या बृहत्त्वयोगेन
भूयस्त्वं, तथा, अश्नुत इति, न क्षरतीति वा योगेन कयाचिदुपपत्त्य
स्मरणाद्यन्यतमस्याचेतनस्य जीवविशेषस्य वोपासनार्थं परिग्रह इति
वक्तव्यम् । यत् पुनरत्राक्षरं स्थूलादिवाक्यैः प्रापञ्चिकधर्मराहित्य
प्रशासनरूपब्रह्मधर्मवत्त्वं च प्रतीयते, तत्तूपासनार्थम् । नचात्रैतदनु
रोधेन ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति युक्तम् । प्रपुर्ब्रह्मश्रवणानधिकारस्योपपा
दितत्वेनात्र वक्तुरूपदंष्टृत्वाभावाद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरिति । सिद्धान्त
व्याकुर्वन्ति * उच्यत इत्यादि * । नन्वम्बरान्तधृतेर्विषयवाक्ये अह
इयमानतया तस्याक्षरे वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरित्या
शङ्काहुः । * श्रुतिमित्यादि * तथाच तात्पर्यसिद्धत्वाच्च स्वरूपासि
द्ध इत्यर्थः । तात्पर्यसिद्धत्वं व्याकुर्वन्ति * अत्रैक इत्यादि * । यद्यप्यत्र

वनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्द्वलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

६० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६ ६	० ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम् ३	० ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थव्रीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४	० ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८	० ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३	० ०
दुपटीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदर्शनम् । श्रीरामानन्दयतिवृत्तमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति	स० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि	६	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख०	३ ३	०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्विषयदीक्षितकृत उपक्रमप-		
राक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	६ ६	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता ।	१	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २	२	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।		
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-		
व्याख्या समेतम् खण्डानि ४	४	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-		
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

